

KERESZTÉNY MAGVETŐ.

XL. évf.

September—October

5-ik füzet.

A feltámadás.

A feltámadás ősrégi meséje mindig új, mert mindig igaz marad. Örök életű legenda, de kezdetleges alakjában is fenséges evangéliumi kijelentés. Ennek tartalmából merítette a ker. világ annyi időn keresztül az élet lelelkesítőbb eszméit. Ez volt, a mi a hit és a hitélet örök tüzét ápolta. A vallásnak legszebb virágait ez lehelé elő; ez a mi hirnökünk az örök tavaszról; a sír-üreg borzadályának enyhítő balzsama; szeretetnek meggyászolt öröme; tiszta és kiapadhatatlan kútfeje a legédesebb érzelmeknek, melyek átesörgedeznek az ember szívéen. Az emlékezet kibontja hajnal szárnyait s átrepülve a kétezzer éves idő távolán, csak ama történeteszentésítette sírnál nyugszik meg, mely „pusztán és üresen“ áll, mint „*puszta és üres*“ volt a föld a teremtés homályban eredő reggelén . . .

S habár Jézus feltámadása evangélium szerinti történetében vannak mozzanatok, melyek az értelem előtt az ismeretlenség ködével vannak burkolva; vannak részletek, melyek a legmerészebb keleties népköltészet mindeneket bearanyozó zománczával vannak körülvonva; habár e leírások zengő sorai, ihlett mondásai ma már a bibliai kritika józan fuvallatára inkább csak szétfoslott illusioként, mint tényekként léteznek; s a jelenkor szemüvegén tekintve, szószerinti értelemben valóban azokat tekinteni nem lehet egyébnek, mint a felgyúlt kedély, izzásig hevült agy, költői álom és jelképes beszéd, odaadó és gyermeteg képezet s a mindenek feletti lobogó lelkesedés meleg színekkel festett képének, megvesztegetően szép nyilatkozatának, betükbe öntött symphoniájának és a túlárado szív legszelidebb angyala, a hit idealis lendületű merész szárnyalásának, egy szóval költői toldaléknak az élet mysteriumának magvához ragasztva: mindazáltal ama dicső feltámadás utólérhetetlenül szép alaptényeivel a hívő ember örömmel azonosítja magát, mert a való és a regevilág közti ellentéteket kiegyenlítve, azok

örök életről, halhatatlanságról, új emberi életre való feltámadás lehetőségéről biztositanak minket Megváltónk szavaival: „Én vagyok a feltámadás és az élet, a ki én bennem hiszen, ha meghal is él“. (Ján. ev. XI. 25.)

Mindnyájunk előtt ismeretes, hogy vannak nyugtalan szivek és skeptikus elmék, kik ismerve Jézus feltámadásának történetét, azt kívánják, s joggal kívánhatják, hogy az ész és logika fejtegetéseivel, a valószínűség világosságával derítsük fel a való igazságot, ha már róla beszélünk. S mások megint, kik a mai kor hitével lelkökben, azt állítják, hogy Jézus feltámadása lélektani magyarázatáról le kell mondanunk, mert ama sokat emlegetett „kegyes család“ felvetése nélkül a lelki állapotok nem tudjuk, mint következhetnek egymásból; s így azzal foglalkozunk, annak mélyébe bepillantunk sem lehet... Igaz-e ez? Lehetséges-e a másik? Kisértsük meg feleletet nyerni!...

A világmegváltás főhőse, a próféták prófétája pár nappal előbb a kereszti, a gondolat- és érzésszabadság akkori szégyenfájáig alázva bukott el a golgothai véres tragédiában. Szomorú a történet, sötét mint a mélytitkú éj, melynek csillagai kiolták lángjukat. A lelki kin és a gyötrellem egész áradatát zudítja hiveinek lelkére... Elnehezült keblek fájó borongással látták, mint zárult be sírjának ajtaja, hol rövid álmodozás után örök álmodozásnak adatott át porrése; de a sziklanyomás akarát elnémitani övéinek szivedobogását is, s csak azt nem tudhatjuk, vajjon az anyai kebel keserve, vagy a vezérüktől megfosztott harczások megdöbbenése volt-e nagyobb? Vajjon a lelkekből iszonyu terhétől csak a fájdalom vérkönnyűi, vagy valamely üdítő forrás viz fakad-e?...

A zajos világ, mely vértanuságra juttatta, mintha eltemették volna, halál-csendességben van. Ki bolygatná bezárult sírbolt kőfedelét? Ki háborgatná a szétporlás folyamatában levő szív nyugodalmát? „Szent a sír ajtaja, megoldhatatlan titka fenséges — mond a költő, — düh, inger, őrjöngés, kétség, szilaj, szét-tépő fájdalom mind elnémulnak ama nagy úr előtt, melynek neve a sír.“ Igen! Elszárguldott a harezvihar, kielégítést nyert a vérbe markoló orgia! Csak a vértanu igaztalan sorsát érzők keserve nem akar megnyugodni, s az égő sebek fájdalma nem tud elviharzani... A kedélyek hullámai Jezusáleben lecsillapodtak; csak az összetört keblek könnyeit nem lehet csende-

síteni, a költő (Tasso) szavaként: „folyik a fájdalom patakja, mint az elbűvölt fáknak vére a jeruzsálemi erdőben“ ...

Még maga a vidék is, mély busongó hangulat vidéke, mely megfekszí a lelket. Nehéz fellegek s köd borong a tájon. Olyan ez is, mintha fájó szív sirta volna. Reszket a fáknak levele, talán álomdalát suttogja ez is a nagy halottnak a nagy éjszakán, melyből ki tudja lesz-e virradás? Harmatosak a fűszálak, a Golgothán a gyászvirágok. A világ legjobbjának vérverejtéke, s a megváltói mű alkonyatának harmatesöppje tán az?! S ki tudja, nem azt mondja-e mindez: nincs feltámadás!?!...

A keresztény újabb theológiának egyik nagynevű, s új irányt jelölő művelője (Schleiermacher) írja: hogy „a közvetlen kegyes tudat, mely nem egyéb, mint belső szemlélet, hozzá tartozik a vallás lényegéhez. Ebből származik minden vallásos gerjedelem“ ... Ez a gondolat a feltámadás hitére nézve ugyan-csak áll. Sőt e hitet megmagyarázni nekem úgy tetszik, hogy éppen *e szemlélet* a legalkalmasabb. A szemlélt tárgy itt a Jézus sírja, eszméinek élére állított koczkája; a rideg halál sivár partja, a Messiás éjszakája, az istenország reményét eltakaró föld. Képzelet sem kell hozzá, hogy beláthassuk, e szemléltökhöz nem szól semmi a világon úgy, mint e porok és hamvak, hiszen Jézus halálával az ő egész életük is elborult. Oltár vala e hely, hol oly szívesen áldozza a szem a kebel-fájdalom könnyeit. Sphinx vala e sír, mely jelentést a bensejéből képzeletben hangzó szózatból nyer. Szent hely vala ez, hol jeles írónk (Kemény) szavával élve: „rothadás nélküliek a vértanuk tetei, melyek a lelki tisztulás főhelyein őriztetnek örökké égő lámpák világánál“ ... S joggal tesszük fel, hogy a szemlélet körébe kellett essék itt: a válságos helyzet is, a történelmi sors ... Oda van az evangéliumi kert minden virága, mely három évi lassu növekvés után sarjadzott s minden szem ámulattal nézett — most eltaposva, csak egy utolsó szál tengeti még valahogy életét. Összetépve az üdvvallás könyve, melynek oly gyönyörűen indultak lapjai; csak egy fenmaradt gondolat, melyet leölni nem lehetett, a feltámadás gondolata vív a létezésért. Ki számíthatja ki, minő érzéseket támasztott fokonként e helyzet? De ki tudja az ezer apró okokat, a titkos rugókat is előszámolni, melyek közreműködéséből állanak elő, mint a

szellemi erők resultansai, azok a synthetikus formák, miket mi valóságnak, való tárgyaknak nevezünk? Ki ismeri a gondolatnak az agyra, az agynak az ajkakra, a szellemnek a szellemre való hatását, s ezzel egyidejűleg egy elsőleges képnek a szellemenben gyökerezését?... Mivel jelent többet a kép, mikor igazán önálló tárgyat jelent, mint a mikor csak képzeletünk szüleménye? Az érző vagy gondolkozó, de mindenesetre a hatást felvevő szerv mikor, a történet mely pillanatában és mennyiben tett különbséget legelőször a halál s a halál utáni lét közt, mert a feltámadás ott kezdődött, Jézussal csak befejeződött?... Nem tudja ezeket a tudomány, nem tudja élő ember... Nem jó helyen járunk itt tehát. Ezer a megoldhatatlan rejtély a rejtély előtt. S nekünk nem marad egyéb hátra, mint az, hogy keressük, nincse-e más területe a megoldásnak?... Nézetem szerint van!.. Ha a Mester és hívei, a meghalt és élő ember közti közvetlen viszonyra tereljük a szemlélődést. Tegyük ezt. A létezés maga úgy is — a mint a philosophia kifejti — semmi egyebet nem fejez ki, mint azt a viszonyt, mely van valamely tárgy és alany közt...

Mi vala a viszony Jézus és tanítványai közt?... Nem a földi, hanem az égi, a mennyei Atya jobb és balkeze felőli közelségre is kiterjedő izzó kapocs volt ez. Nem a jövőben szétfutó complicált eszmék teremtették csak meg, hanem a meghalt szív s az élő szívek szeretete, mint egy folyam hullámai egyesültek... Elég erős ez arra, hogy elgázzoljon minden alacsonyabb gerjedelmet; elég benső, hogy az együvé tartozás tekintetében ez legyen a leghathatósabb erkölcsi elemek egyike; elég biztos, mert nem tudatból lett előhozva, hanem *nemtudatos* kényszerűséggel... Mi vala most már e viszonygyal?... Két út között lehetett csak választani. Az egyik az anyag-, másik a szellemvilágé... Az egyik azt mondja: fegyvert szegzek az emberszív ellen, mit hinni mersz, az csalódás; s nincs, hiába akarod — nincs erő, nincs ápoló kéz, mely hited életét megnyujtsa. A másik így szól: hinni akarok s tudásra sincs szükségem, mert érzem, valóban él, „él a szívnek biztató vezére — a varázsdalt pengető remény“. (Petőfi.) Itt — a gyötrő végsemmisség kárhozatja, alvilági szürkésege, egy nihilisticus háttér, mely elrémit kegyetlenségével; amott tul — a boldogság angyala, mely kér: kövesd jó ösztönöd sugalmát, „az én országom nem

e világból való“. Egyiknek látkörében a rejtelmes végű hid, melynek tulsó felénél a lezuhanás vár; másiknak integető virányaian mosoly lebeg, mely édesen andalító. Innen egy kis csoport tudás; tul — az óriás érzeknek végtelen sora. Itt a tört szívek, a kihalt remények halálfeje; távolabb: a csalódott remény új légköre, a szellemi világrend varázsgyűrűje, mely ha százszor eltörött is, vagy százfélé oszlott is, mindig ugyanazon darab maradt; igen — ott a szív igazsága, mely az idegek félelem-kitöréseit tulkiáltja.

Már tudjuk, hogy a szív ez ellentétes indulatoktól hajtva, melyik irányt választotta. De akármelyiket választotta volna, még mindig kérdés, hogy a választást vajjon miféle tényezők döntötték el?...

A fegyveres hatalom állt szemben az ügygyel! Elvette tőle létezési jogát. „Vessen“-t kiáltott fejére... Ellenére volt tehát az önkény, mely rendszerével tragédiákkal szövi be az eszmék világát; ellenére a pokol kapuinak rászabadított összes erői; s mellette — ki? micsoda? ... két erkölcsi tényező: *az igazság és a czélszerűség*. Jöhetnek-e számitásba? Lehetséges-e, hogy a mikor a hatalom az eszinek harczosának kivégzi életét, előáll néhány ember, s hogy keresztezze a hatalom számitásait — hirdeti: ama felkent nincsen már a sírban, ...feltámadott? Lehet! Mert hatalmas erő az igazság s hatalmas a czélszerűség tudománya. Az emberiség életében rengeteg szerepet játszik mindakettő. Czélszerűség, mikor a körülmények vaskényszere alatt nincs más módszer, mint a nyugodt várakozás a jobb idő után, mikor megvalósulhat, a mi a szív alatt elfedezve fekszik. De elnyomatásunk miatt még rokonszenvet is kelthetünk mások előtt; a csapás folytán még lelkesíteni is lehet. S igazság, mikor a föltámadt tenger gonoszság, a tomboló bosszú sötét óráin is nagy vigasztalásunkra tudjuk, hogy nekünk van igazunk. Isteni erővel ható az igazság, bámulást érdemlő dús forrása a szívnek ilyenkor --- a mult. Igen! Ezekben nagy erő fekszik. Sokszor mozdultak meg ezek, mint történelmi erőtényezők. Sokszor láttuk már miattuk eloszlni a kételyt. S lön — nem várt eredmény. Így a jelen esetben is!... Úgy tetszett, hogy a nagy halott még sírjában is erősebb hitvány gyilkosainál. Az a hant, mely szent tetemeit földi, elégtételért kiált az égre. Az a palást, melyet széttéptek — lerí már az osztakozókról. Az a kőkoporsó ürege

kalapács ütések alatt sem kongott rémesebben, mint a minő rettenetes lesz az ítélet, mely az elnyomók fejére gyűl...

S nem hiányzott bizonynyal a vágy sem, hogy egyre magasabbra vigye őket az új fordulat ösvényein. S ez oly könnyen érthető. Hiszen ha a szellemi örökség az a forrás, mely soha ki nem apad, s mely csak annál gazdagabban buzog, minél többet és többen meritnek belőle: mi van abban különös, ha Jézus szellemi végrendelete, a nehéz, de szent örökség a letört szíveknek új erőt önt kiszáradt ereibe? Vagy ha igaz, mi a britt költő szavában zeng, hogy: „a sebzett szívet a fülön át gyógyítani nem lehet”: miért vádoljuk azt, ha nem fült bele az elnyelő kétségbe, hanem magából — bár az észtól nyert képzetekkel vegyítve — kiforrt a maga vigaszát, érzelmeit?...

Előttem mindez az igazság, a czélszerűség, s a magasra vivő vágyakozás illetékességi szempontjából igazolt. De még világosabb beigazolást nyer e nagyfontosságú kérdés, ha magukat a szemlélő tanítványokat tekintjük.

Körülöttük dübörögtek le az események. Ezek éltek akkor, midőn — Lang szerint — „Jézus az emberiséget a mennyország titokteljes lakodalmán megrészegítette“. Ezek azok, kiknek egész lényével — mint fennebb láttuk — összeforrott Jézus egyénisége. Kiknek szemében a boldogságnak és Krisztusnak olyan egy volt a létezésük, mint a szivárványnak együvé kapcsolt színei. Jézus élete előttük az eszmék élete; halála az eszmék bukása; jövője, az eszmék feltámadása volt és lehetett... Agyuknak képtára telve emlékekkel! Hitükből cultust csináltak. A feltámadás kiválóságot, dicsőséget jelentett nekik. Szívök, a maguk gyönyörűségére e gondolat előtt önként nyílt meg. Emlékezetük sem a meddő kesergés, hanem egy menthető illusio-keltés!... Ők a hitnek első fanatikusai. Mint a vak, csak álmában lát, úgy látják álmukban a megsejtett valót; a szív bensejéből fakadt világosságot, mit aztán valónak hirdetnek... A vágy szívöknek exaltalt és kimondhatatlan gyönyörűsége. A feltámadás eszméje a tavaszi napsugárral köszönt be kedélyvilágukba; s akkordban zeng lelkületükkel. Az izgalom pirja, mely arezukon ül, az új korszak hajnalhasadása!... Tudják, hogy mindennek vége, de nem hiszik el; elhinni nem tudják, hogy a vég egyenlő a végsemmiséggel; s várnak valami csodára, a Jézus geniejének csodás eruptiojára. Jobban biznak

annak a megszakadt életnek élet-erejében, a keblökben szendergő jogos szenvedélyek erős hullámvásában, mint tartanak a halállal rendelkező zsarnok hatalomnak minden rettenetességétől . . . Aztán tudjuk, hogy az ábrándozó azt találja meg a légtelenben, mit legjobban óhajt . . . Ezer jelt lát, mert jelt keres maga körül arra, hogy jövőben minden változik, hogy az emberiség nagy események küszöbe előtt áll. Az égbolt egy uszó kék fátyol, mely mögött a megsejtett való rejtőzik. Körülte a lég valami hullámos illusio-uszály forró, izzó suttogása: bizonynyal az új élet ébredésének, az újjászületés melegének reszkető lehe; benne tán valami kábitóan illatos susogás vibrál, bizonynyal az intő kor lelkének suhogása ez . . . Még a síri sötétség is, csak az igazság csillagának tündöklését mozdítja elő . . . Psychológiája: hogy a mi lelkét betölti, azt érvényesíteni kötelesség; ellenben nem törődni vele, mulasztás! . . . Lelkét huzza valami, mert a kolossalis nagyság körvonalai ellenállhatatlan vonzalommal bírnak. Kezében a pozitív tudás, s még sem hisz, nem tud hinni a rothadásban. A mint várakozását sem tudja tetszés szerint megszüntetni. Vár azért, mert vár. S várakozásából erő fejlődik ki, mely az emberbe hitet tud sugallani s melynek hatása akkor is megmarad, midőn ninesen a kit várnia. Ilyen a hívő! Semmit sem tud. De mindent érez. S hite annál erősebb, minél jobban érez.

S hogy ez így helyénvaló volt, erre nézve nézzük meg e hitnek idejét. Mert kétségtelen igaz, hogy hitők más nem lehetett, mint a mi megfelelt az akkori miveltségi foknak, bár Isten arra az időre adta légyen nekik a kijelentés félelmet-döntő erejét, a szivek chaoszában a legfénylőbb „*fiat lux*“-ot!! . . . Mi volt a kor nézete az eszmék jövőjéről? . . . Eltemetett eszméknek felszínre hozatala iránt, egyes kiváló nagy alakoknak időről-időre való megtestesítése által, a zsidó népnek kiváló gyakorlati érzéke volt. Mózeset és Ilyést s a legfensőbb angyalt megtestesülve sokszor látta már. Ha e jellemző faji vonás befolyást gyakorolhatott a feltámadás hitének keletkezésére, ez abban állott, hogy a jézusi eszmék megköttőségének, halálos lethargiájának Jézus testi feltámadása által adott új lendületet. S hogy éppen ez által akart lendületet adni, oka nem egyéb, minthogy méltóbb testet és köntöst, mint az „emberek emberé“ volt, nem találhatott az isteni eszmének; csak ő vala méltó az

ő ügyéhez, maga magához! . . Ime az eszme, melynek szolgálatában áll a testi feltámadás! Eredménye csak a hirdetés folytatásának buzgóságától lett feltételezve. S én ebben igazán csak egyet nem tudok felfogni. Azt, hogy mily igazságtalanságnak kellett ott történnie, hol még oly egyszerű férfiak is egyszerre világrendítő terveken törhetik fejük? Mekkora lehetett az ármány sötétsége, mikor a mécsek világai is csillagként ragyogtak? Minő mérleget állíthatott föl bennök a történet, hogy annak ingadozó nyelvét egyszerre a vesztők javára tudta dönteni az idő, hogy feldult lelkületek kapkodása az autosuggestionnak éppen legmerészebb, de erélyben és bájban leggazdagabb képét, Jézusnak a sírból való kilépését tette magáévá??...

De itt mintha hallanám az ellenvetést. Hiszen a testi feltámadást lehetetlen, hogy hitték volna. Pedig ez, csak ma lehetetlen. Ma, mikor a költő (Hugó V.) szavainak igazát magunk is érezzük, hogy „midőn az ég, a mélység, a sír, az örökkévalóság ki van tárva előttünk, akkor voltaképpen hozzáférhetetlennek, elzártnak, elfalazottnak érzünk mindent“. Ma, mikor tapasztalatunk tanuja, hogy a sírontuli lét birtoklása „testben“ lehetetlen . . . Akkor a hívő tanítványoknak az örök rejtély ily megoldása, még tán fegyveres örök mellett is kivihetőnek látszott. Sőt ők még csak az érzéki formával segíthettek magukon, Jézus testi feltámadásával ajkukon. Pál apostolnak a feltámadás már mást jelentett. De az első hívőknek ez volt a nyílás, melybe gondolatuk a jövőről, behatolt. Ez a harsona, melyben Mesterüknek dicső hatalmu szavai, lángsugarai omlottak ki. S hangsúlyozhatjuk, hogy a meddő abstractiók útvesztője kész veszedelme s a halogatás pedig meghiusulása lett volna az eszmének.

Jézusnak tehát testi feltámadását hitték, bármit higyjünk mi . . . Sietünk azonban utánna tenni, hogy e hitnek ez vagy más újabb és elfogadhatóbb alakjában való megszilárdításában már nemcsak a zsidós képzet vagy a jövőre néző spekulatív szellem voltak a ható tényezők. Ezek voltak első mozgató erői! De azért tulfontosoknak tévedés lenne mégis ezeket tartanunk. Hisz' a zsidós képzet csak nem lehetett mindenekfeletti tekintély, — bárha még szakítani sem tudtak vele — a zsidó vallás reformatorai előtt! . . A történelmi speculatio ily nagy fontossága pedig szintén kérdéses lehet, hiszen érezni és tudni azt, hogy

a történelem világításában állnak, tudni, hogy a fény, mely a Jézus sírja mellett rájuk esik, a történelem fénye, könnyü belátni, hogy ilyenkor az erő fogyni és nem fokozódní szokott, s kicsiny-ségünk, vagy esekélyszámú követőnk és elvbarátunk tudatában minden igazunk mellett „az öntudat belőlünk mind gyávnát esinál s az elszántság természetes színét halványra betegíti“. (Shakespeare.)

Mit mondunk tehát? Azt, hogy a zsidós képzet és a történelmi szerepnek eleven érzete még csak halvány körvonalai-ban szabták meg a feltámadás concret alakját; de a mi ennek benső tartalmát illeti, azt több s más tényező tette és terem-tette meg.

A lelkeket égető létfentartás nemes ösztöne, a messiásságot lehelő mult elementaris ereje tette ezt; tette abból a fullasztó halál-eszmékkal terhelt atmospherából való kiszabadulási szent vágy, önérzeti követelmény és lelki szükség, mely legjobban megegyezett a világ üdvözítőjét váró kor akkori hangulatával; az az erős hajlam, az a romokon tultekintő ihlettség tette, mely rokonszenvet tanusít mindaz iránt, a mi fő'dfeletti, mystikus és szellemi; a hívó hit naiv képzelete tette, mely a való életet nem birta elválasztani attól, a mi tetszélet s a világ prófétá-jának testéből készítette az átjárót a természeti és a szellemi világ közt; tette a Kelet kimerithetetlen hitbeli ihlete, mely elbűvöli a képzeletet, s délvidéki gondolatébresztő meleg képzelete mely eszményképeket rajzol a sír titkokat őriző falára, s a mely elébe vágott a történelmi fejlődésnek, s megnyitotta a koporsót, mely a jövőben amúgy is megnyílt volna; tette a szív inspiratiója, mely káprázatos látomásokban tört ki, tette az a lelki, kedélyi és sajátóságos idegállapot, melyben születnek az úgynevezett telepathikus jelenségek, a távolbaérzés esetei, mikor a szem lát, a fül hall, s mindez csak az idegek vibra-tiója; tette a szokás a megjövendőlt s előre leirt Messiás meg-állapított története iránt; tette a szívós ragaszkodás az új üdvö-zülés bűvös erejéhez; tette az a viharral daczó, a hegyeket is mozgatni vélő hitnek ereje, mely mindent elérhet, mindent legyőzhet, a míg tudása nincs; tette a szeretet, mely Jézus lelke vala s melylyel most tanítványai, mint lehelettel érintették a port; tette az a vallás, mely szemükben Krisztus megtes-tesülése, s a mely most támasz nélkül látszék maradni a sötét-

ség rémlátományai előtt; tette az a szent leborulás, mely az áhitat ihlettségét löveli a fölszárnyaló gondolatokba; tette a zugó érzéshullámokból ragyogó fényben kibontakozó feltámadásnak magasba törő eszméje; tette az izgalomtól lüktető, szint és életet, örök életet beszélő epochalis igék erőbeli emelkedése, melyekben az a test minden ízében élt és vonaglott még; — — — ezek teremtették meg a feltámadás magasztos tényét, vagyis egyszóval kifejezve az, a mi megteremtette minden népeknél, minden időben — a mythológiát... Igen! A bánatnak, a megdöbbenésnek, a félelemnek, a resignationnak s minden más érzelemnek és indulatnak elejébe lépett a hitnek angyala s lett átalakulás, következtek a meglepetések!... A kit, látni többé nem, csak érezni lehetett, ki oly szívhez szólóan tudta beszéltetni a természetet s ki által hallgatóiban addig nem sejtett lelki erők támadtak föl, Jézus, az érzékeny lelkek ama sajátságos természeténél fogva, hogy ezek rendszerint előteremtik és kivetitik mindazokat a képzeteket, melyeknek fogalma az elmébe került, mint egy tükörbeli alak, a hit balzsamos kertjében, a szívben, szeretet dicsfényétől körülsugározva, s az élet színétől övezve — képzeletök előtt — megjelent. Néma volt a kőkoporsó, hogy hangot ejtsen a sír titkai felől, hol porban fekszik, a ki égre méltó, de csak annál hangosabban beszélt a lelköket átkarolva tartó istenhit. Sziveikben, melylyel oly közel valának Jézushoz, már addig is benn mozgott a Megváltó leendő föltámadása; de most a rideg valóság kietlen helyén, a multak avarjából támadt visszhangoknál csak új hatást éreznek lelkökre szállani s az addig is nyilvánulni törekvő gondolat új erőben nyer kifejlődést, valóban testet ölt... Hang csendül a ködlepte mélyben, a kebelben a Messiásról; új érzés fakad a szív bensejében a keresztről, s az igazság csatamezejéről, hol a legnagyobb bajnokok szoktak elvérzeni; lecsúszik a fátyol a próféták lángpallósáról, mely üggyársukért mindig kész lesujtani; lángot vet, mi eddig lassu tűz gyanánt pislogott; fényre a megsejtett jövő a szív aknáiból, az élet álma átolvad a nagy álomtalanságba; megjelen egy kép az élet keretéből kitépve; reményök a sírről nő, tengerhabként duzzad föl, föl a magasságba; új haladást vesz a megszakadt út az ideálok felé, fölzendül a sirkert, hol a szellemi kovász meg nem rothadhat, mert a meddő százév történelmét már is ragyogó eseménynyé avatta; s kihez oda

valának füzve a vérnek és szeretetnek, az életnek és halálnak, három év küzdelmeinek s évszázak nemzeti aspiratióinak minden hatalmával, annak alakja e behatások alatt érzékszerveik elé állt; a régi vágy jövőbe érző profetiával telt meg; a szellemi és lelki egységnek, Jézus közellétének és visszajövetelének köteléke közöttük feltámadott. S aztán Krisztus élt; élt bennök, mint hit és szeretet. Feltámadott; feltámadott bennök, mint sugallat és kijelentés, egész lényöket átható enthusiasmus. S ezek által lőn „élet és feltámadás“ — a mint ígérte. S ugyancsak ezek által lett a visszatért, a megjelent, a meg nem rothadott, a halálon győző, testileg néhány boldog szemnek feltámadott Krisztus, a mint az első hívők kezdetleges, homályos hite, majd pedig a görög szellem befolyása alkotá.

Csodák sohasem történtek!... De azért csodákat mindig látott és mindig lát a hívő képzelet...

Csodálkozzunk-e mi, hogy a véráztatta mezőből a termékenység gazdag kalászhai termettek elő?... Csodálkozzunk-e, hogy a kegyességnek és a kegyeletnek nemes alakjai előtt, mikor felvetődött a sírnak rejtélye, talánya, — a szunyadó ösztön, s a szerető rajongás, mely tullobogja a számitó gondolatokat, lelkök elé rajzolt óhajtaiknak megfelelő új lelki látomást?... Csodálkozzunk-e, hogy annál a sírnál, hol az igazság szelleme virraszt, a lélek ott mintegy fölolvad az igazság bűbájában s elmerülve benne csak, egyedül csak érezni tud, mintegy mély álmon által? Csodálkozzunk-e, hogy a Messiás föltámadása, mely mindenek fölött tisztázott kérdés volt a zsidó fölfogás előtt elméletben, im' a tanítványok által tisztázva lett a gyakorlatban is? S a dolgok valósága ennek körvonala szerint jutott érvényre?... Csodálkozzunk-e, hogy a feltámadás hite egy kezdetleges alakban — a babonás alakban — nyer kifejlődést, mikor az utód még ma is a legendák arany szálaiból fon szemfedőt hőse koporsójára?... Csodálkozzunk-e, hogy az az elemi igazság, hogy a sír mélyén holt bizonyossággal csak por és hamu van, földi takarója annak, a mi nem por, a legcsodálatosabb átalakulások egyikén megy által; mikor oly természetes, hogy a Jézus, kinek élete új élet volt nekik, életerejénél fogva bennök csirákat hajt?... Csodálkozzunk-e, hogy e hit lett a gyúpontja az evangéliumnak, mikor tudjuk, hogy bizony „hiábavaló“ lett volna az apostolok minden prédikálása, ha

közöttük és bennök valóban nem támadnak föl a krisztusi holt eszmék?... Csodálkozzunk-e, hogy a ki életében már meghalt a bűnnek, a legborzasztóbb halálnak számára, az bekövetkezett halálában is élni és föltámadni látszék az élet nagy céljának elérésére; s ki életével és cselekedeteivel beszélte ki örök időkre szóló tanait, az most „tanai“-val s halálával megnyitja az új élet kezdetét s hirül adja a halhatatlanságot?... Csodálkozzunk-e, hogy Jézus halála miatti reményvesztett helyzetből kivezető útat a feltámadás nyit, s ennek a szeretet ad lelket?... Szóval csodálkozzunk-e egy tényen, melyet fájó lelkek Jézus sírjába rebegtek, s mely azután és azóta többször ismétlődhetett, s több alakot öltött; de a mely — tudjuk — nem annyira a sírból kifelé, hanem a sírba befelé folyt le?!...

Nem! Nem!...

De nem is a csodás vonások bámulatában, a legenda észfelettségében van a feltámadás mindig igaz hitének jelentősége! Különben rajta, mint olyanon telnék be az ó-testamentumi rege igaza: hogy a hitigazság az egyszer elhagyott és túlhaladott álláspontra akaró visszatérésben érzés és értelem nélküli bálványnyá változik. Nem ebben a gyermekkori értelmezésben találok én föl a hitnek jelentőségét. Hanem abban, hogy Bunsennel „a semita gondolatot a Japhet nyelvére lefordítva“, — Jézus sírjából, mint szentek szentjéből látjuk lelkünk halhatatlanságának igazságát, felhőből fészlő alakként, ragyogó sugárral kijönni. Van abban e hitnek jelentősége, hogy a mythikus keretből halad elé világossá lett emberi célunk. Van abban, hogy az erkölcsi törvény legfőbb parancsa szerint nekünk is, mindnyájunknak folytonosan fel kell támadnunk új emberi életre. Van abban, hogyha már követeltetik a tökéletes jónak, szépnek és igaznak követése, már pedig Kant korszakalkotó munkásságának nagy eredménye szerint követeltetik: akkor szükséges, hogy végtelen progressusban közeledhessünk ahhoz; ez a végtelen progressus pedig csakis végnélküli időben képzelhető el, minek következtében személyiségünk létének is időben végtelennek kell lennie. Van abban e hitnek jelentősége, hogy a mint egy jeles bölcész (Böhm K.) is, az ismeret birodalmában is megtalálta: „a kielégedés problémája az ember végecélnének kutatására vezet, mely a halhatatlanság gondolatába szakad“...

Ezekben van a feltámadás ősrégi hitének mai jelentősége. S nekem ez a hit a fennebbiekben látható logikai kapcsolatoknak, valamint keletkezhetése lélektani lehetőségének magyarázatában és jelentőségében több és magasztosabb minden phantastikus hitnél. Több, mert így benne igazán látom a vallás gyakorlati értékének kezdetét, az én halhatatlanságomnak is kezességét. Magasztosabb, mert ez alakban benne lappang az élet összes reményeinek, s az ég mélységeibe is beható szeretetnek apologiája!!...

BÖLÖNY VILMOS.

Megnyitó beszéd

Dr. Martineau születésének 100-dik évfordulója alkalmából.*

Dr. Martineau Jakab nagy szellemével az emlékezet világánál foglalkozni gyűltünk egybe ez uttal az ő születésének 100-dik évfordulója alkalmából. S kiváló örömökre szolgál, hogy papnevelő intézetünk által rendezett ez ünnepélyt én nyithatom meg, a ki szintén szerencsés voltam, 1859-ben, a mikor Londonban voltam, Angliának az újabb korban e kimagasló bölcsészét s az angol unitárius egyháznak egy félszázadon át szellemi vezérét személyesen is megismerni. Elevenen emlékszem, mily szívesen fogadott családjával együtt, a mikor házába beléptem s mint magyarországi unitárius egyházunkból néhai Buzogány Áron barátommal akkor első kiküldöttei, nála bemutatkoztunk. Hallottam őt mint lelkészt egyházi beszédet s mint tanárt előadást tartani s ma is kedves emlékül őrzöm könyveim között „Studies of Christianity» (Tanulmányok a kereszténységről) ezimű művét, a melylyel elbucsuzásomkor megajándékozott s a melyből egy tanulmánya: „A keresztény hit öt pontja“ ezimmel közelebbről anyanyelvünkön is megjelent s közkézen forog.

Mindezek a kedves emlékek ez ünnepélyen megújulnak lelkemben s a mint mondám, örömökre szolgál, hogy ez ünnepélyhez néhány szóval én is hozzá járulhatok. A mi ünnepélyünk, természetesen, nem lehet oly fényes és széleskörű, mint a minővel angol és amerikai testvéreink megünnepelték a Dr. Martineau születésének 100-dik évfordulóját. Mert az ő nagy szellemének fényözönéből hozzánk talán csak tört sugarak juthattak el. De mulasztást követnénk el, ha e tört sugarakat is nem fognók fel s ha gyenge mécsvilágnál és szűkebb körben is nem áldoznánk a nagy férfiú emlékének, a mint ezt hazánk-

* A papnevelő intézet által rendezett ünnepélyen 1905. jun.

ban még budapesti Dávid F. egyletünk tett meg a mult hóban, a mely ünnepélyen szerencsés voltam szintén jelen lenni.

Nem az én feladatom ez ünnepélyen Dr. Martineaut méltatni. Ezt mindjárt megfogja tenni papnevelő intézetünk érdekes dekánya, a ki erre nálamnál annyival hivatottabb, mert ő nemcsak hogy ismerte, hanem évekig ült a nagy mester lábainál, hallgatta előadásait s részben jelen állásában is arra van utalva, hogy a Dr. Martineau bölcészeti és erkölcsi elveivel is behatóan foglalkozzék s azokat papnevelő intézetünk növendékeivel is megismertette, egyházunk közkincsévé tegye. Részemről legyen elég az Önök figyelmét a dekán úr felolvasára felhívni s egyszersmind arra inteni, hogy igyekezzenek az angol nyelvet megtanulni, mert mi unitáriusok gazdagabb forrást, a honnan lelkünk szomját kielégíthessük, nem találunk, mint angol és amerikai testvéreinknél s ezek között különösen a Dr. Martineau műveiben. A hogy ő a hozzá hasonló nagy szellemekkel, mint a minő volt Channing is, a kereszténységet fölfogja és értelmezi, az az alap, a melyen egyedül lehet, ha lehet valaha azt az igaz katolikus azaz közönséges egyházat felépíteni, a melynek szegletköve az Ur Jézus Krisztus, a mely nem lévén hitzikkékhez kötve, az emberek benne különböző hitnézeteik mellett is, mint ugyanazon egy Atya gyermekei, testvéreknek érezhetik s kell is hogy érezzék magokat.

E tekintetben Martineau odáig ment, hogy élete vége felé még az unitárius egyház elnevezése ellen is kifogása volt, nem mintha megszűnt volna unitárius lenni, hanem mivel szerinte sem az unitarizmus, sem más theologiai iskola nem tehető a ker. egyház alapjául. Az az uralkodó nézet, hogy az egyháznak az értelmi gondolkodás által meghatározott formákon kell nyugodni, szerinte, elhomályosítása az eredeti keresztény eszmének és hogy ez a nézet mindenik vallásfelekezethez való tartozandóságot oly feltételekhez kötötte, a melyeket Krisztus nem ismert s teljes ellentétben állanak azokkal az elvekkel, a melyeket Krisztus e végre lefektetett. Martineaunak ezt a felfogását egy időben oly kevésbé értették meg, hogy jóllehet ő korának egyik legélesebb elméjü theologusa volt, a ki minden kérdésnél határozott álláspontot foglalt el, mégis sokan ingadozó és tétovázó gondolkodónak tartották, a ki nem tulajdonít semmi fontosságot a határozott theologiai felfogásoknak. Bizonyára, most sines szükség rá, hogy

Martineauval szemben nyilvánult ezt a félreértést eloszlatni igyekezzünk. Magától eloszlik ez. Mert senki sem helyezett oly nagy súlyt a kérdések tiszta felfogására és megértésére és senki sem munkált erre komolyabban, mint Martineau; de ő belátta, hogy a gondolatnak leghatározottabb és minden kételyen felül álló formái is alá vannak vetve az átalakulásnak, a módosulásnak az emberiség haladásával s míg a theologiai rendszerek feltűnnek és elenyésznek, a ker. vallás szellemi jellemvonásai érintetlen maradnak. Pál apostol szavaival élve, az ismeret eltűnik, de a hit és szeretet megmaradnak.

A hitezikkekre nézve elfoglalt álláspontja szolgáltatott okot egy más félreértésre is Martineauval szemben, t. i. hogy ő minden pozitív hit nélkül, csupán a megszorító korlátok eltávolítását elégnek tartotta volna arra, hogy ily módon egy egyházat lehessen formálni. E félreértés eloszlatására saját szavait idézem: „Senki sem veti meg annyira, mint én azt a felfogást, hogy állítsunk egy egyházat tisztán „a szabad vizsgálódás” alapjára. Senki nálamnál mélyebben nem érzi, hogy minden kegyes életnek első ténye és minden keresztény egyesülésnek elengedhetetlen feltétele önakaratunknak zabolázása. Azonban az individualismus elleni tiltakozásnak két módja van. Megteheted ezt velem szemben úgy, hogy kézen fogva vezetsz vissza engem magaddal a vitatkozás boszus küzdteréről az isteni közösség benső összhangjába, a hol a lélek és lélek közötti különbségek sérelem nélkül elenyésznek és egyikünk lelke nem kell hogy a másiknak, hanem csak Istennek rendelje alá magát mindkettő. Vagy a dolgok dogmatikai üstökébe markolva, megkisérelheted, hogy egyéni hitemben megszegyenitve, a te individualismusodban visszavonulást ajánlj nekem, ha abban jól találhatom magamat, de ha nem, legyenek elkészülve az én individualismusomat megsíratni és az emberiség gonoszsága felett elmélkedni. Az utóbbi az önbíráskodás útja, a mely által a gyöngébb individualitások az erősebb által egyszerűen elnyomatnak s egyik sem emelkedhetik magasabb légkörbe. Az előbbi előttem az Isten saját szelleme által jelölt útnak látszik, a mely által a mi elfogult gondolkozásunkból kiragadva az élő testvériségbe vonz. Vallási egyesülést nem lehet úgy létrehozni, mint egy vasuti kiegyezést üzleti számítások alapján, hanem a különböző gondolatoknak a mindent felfogó kegyesség egy bizonyos

medrébe való önkéntes elmerülés által.“ Ehez képest Martineau egy egyházat így határozott meg:

„A keresztény vallás egy isteni kijelentés az embereket öntudatos egységbe hozni a Legszentebbel, a fiu által az Atyával: egy egyház egy arra a régre szolgáló intézmény, hogy a kik magokat keresztényeknek tartják, a bűnnek meghalni s jóságban és szeretetben föltámadni segítse a Tökéletes Akaratnak való magok alárendelése által“.

De a mint mondám, nem az én feladatom ez ünnepélyen Dr. Martineaut méltatni. Ezzel tehát a mai ünnepélyt megnyitva, a szót ezennel át is adom tisztelendő dr. Boros György dekán úrnak.

FERENCZ JÓZSEF.

Dr. Martineau Jakab emlékezete.

1805—1905.

Kettő hiján harmincz éve, egy magyar ifju, mérhetlen London tömkelegében kereste az iránytűt, mely a hittudomány nagy tengerén révparthoz juttatná! A világ leggazdagabb könyvtára (British muzeum) közelében, néhány négyzetkilométernyi tér nyugati oldalán, fölismerte az Alma Mater egyszerűen komoly, s keleti éghez szokottnak, hideg és komor homlokát. De mintha nem ez lett volna a központ, hová ajánló levele szólott, még kisebbet keresett a nagy Mindenben. Három fehér kőlépcső vezetett ahhoz is, mint az egész sorban mindenikhez, mégis az idegen ifjut itt fogta el az a szent félelem, a melyet nagy templomok merész ívei alatt érez, mikor a hatalmas orgona megszólal; mély erdő ölében, midőn a nyári hő miatt még a bokor kis dalosa is néma.

Midőn a czélul tűzött legmagasabb csúcsra fölérünk, bármily rövid az ott időzésünk, nem tudjuk feledni, hogy az Olympus az istenek lakozási helye.

Sokszor, s talán mindig inkább meghat, s még meg is rettent, ha, midőn a nagy Jupiter haragos tekintetét keressük, a szelid angyal vagy a gyöngéd Jézus édes mosolyával találkozunk. Inkább örvendenénk a zajnak, mert a magasztos csöndben nem tudjuk eltitkolni reszkető szivünk nyugtalan dobogását!

Dr. Martineau ma is úgy áll előttünk, kik lábainál szent álmélkodással ültünk, mint egy hatalmas kolosszus, melynek alakját a görög művész átlátszónak hitt, mert tiszta, tökéletes fehér márványból metszette, s a melynek szemei előtt nem tudunk mozdulni, mert búvkörébe annyira bevont, mint az a ki az élet kiapadhatlan forrásából hinti ránk a világosság káprázatos szikráit.

Pedig Martineau az érintkezésben meglepően egyszerű, s hihetetlenül gyöngéd volt. Midőn házánál vendégül volt a tanítvány vagy az ismerős, a figyelemben, a fől szolgálásban, a kedélyes társalgásban túltett leányain, a már 73 éves öreg úr. Ha a legtávolabbról jött idegenhez, a magyar ifjuhoz is a régi ismerős hangján szólott, nemcsak azért tehette, mivel már sokakat ismert közülök, kiktől bőven hallhatott az egyházi életről, a nemzeti politikáról, hanem azért is, mert ő minden ismeretét

első forrásból merítette. Magyarország és a Kelet politikai helyzetét jobban ismerte sok angol kormányférfinál s az unitárius vallás történelmi rugóit és viszontagsága okait alaposabban, jogait helyesebben tudta magyarázni, mint a szakférfiak egész serege.

Most 28 éve, 1877 őszén, mint ember és mint férj nagy próbára volt téve. Ifjukori ábrándja, ötven évig élettársa, menthetlen beteg volt. A nagyság a megpróbáltatás perczeiben nyilvánul teljes erejében. Martineau a szenvedő férj, a bánatos özvegy nagyobb volt a pap és bölcész Martineaunál, mert a hívő nagy reménységével, s a böles megadásával viselte. Nején már több év óta észlelhető volt a lelki erő hanyatlása, most kétségtelen jelekkel igazolva ez elkerülhetlen katastrofa, „és nekünk — írja a neves szívü férj — csak az a fájdalmas kötelesség marad, hogy enyhítsük a szenvedést, mindennel valamit a szeretet és gond előteremthet“. (II. 36.) Ezzel csaknem egyidejűleg már önmagát is készíti a távozó élettárs útjára: „Nagyon igaz, hogy a mindent elborító sötétség közeledik felém, már szempilláim körül borong és a vonakodás nem sokáig tarthat vissza engemet... A mi szent kötelességünk most csak abból áll, hogy hanyatló lépéseit irányítsuk oda, a hol puha füvet és nyíló virágot találhatunk számára, s hogy enyhítsük az utolsó ölelést a bizalom és szeretet benső gyöngédségével. Csak rövid ideig tartó elválás. A kivándorló hajóját utánam is nemsokára elküldik, s erősen hiszem, a sok szomorú tapasztalat mellett is, ama más országban, abban az égiben, magasabb rendű munka fog ránk várni (II. 37.). Jobb viselni, mint másra hagyni az egyedüliség fájdalmát. Én igyekezni fogok készen tartani szívemet az önmegadásra és biztatom a viszonttalálkozásra“.

November 9-én bekövetkezett a megválás. A résztvevő szív érezte, mert az erősnek és türelmesnek mutakozó férj arcából, mozdulatából, még lépéseiből is kiolvasta, mily sokat veszített, a ki a kezdő ifju eszményét s a hanyatló férfi egész életének hű társát veszítette el.

A munkában nem volt szünet, sőt éppen ahhoz folyamodott vigasztalásért, s mi ismét egy újabb nagy talánynyal állottunk szemben, a mely most már a kegyelet érzelmével vegyítette a tiszteletteljes bámulatot.

Magas, sugár alakja, a mely bár méretben valamivel kisebb, de szabásban nagyon hasonlított a mi Brassainkéhez, kissé meg volt hajolva, ámbár soha sem annyira, mint a mi bölesünké. Martineau hódolt a 18-ik száz szokásának, mi ellen Brassai a hosszú szakállal tüntetett. Martineau haja dús s e miatt soha sem olyan hosszú, mint a Brassaié, homloka nagyon hasonló, de méléző, szeme jóval tágabb nyílásu. Martineaunak a szónoklás életkenyere, mitől Brassai, mikor tehette, mindig tartózkodott.

A Martineau előadása egyenletes, sem a hév, sem a harag nem ragadja kitörésre. A tizenöt-husz tanítvány közelsége, s nőtanítványok gyakori jelenléte fölöslegessé tette, sőt gátolta az erős hangot. Midőn az előadást megkezdette, fölséges homloka, mint a kék tenger fölött kiálló szikla, ha villám cikázik rajta, áhitatot és szent borzongást keltő erővel szórta szét azokat a fénysugarakat, a melyek nem kivülről verődtek rá, hanem lelke mérhetlen tengeréből áradtak szét.

Az a 45 percz némelykor az örökkévalóság volt. Azok a gyönyörűen szerkesztett, szépséges mondatok egy-egy kijelentés isteni igazságokról, mert hisz mindig az Istent mutatták a természetben is, a kijelentés könyveiben is, az emberi lélekben is. Senki sem volt nagyobb mestere a szónak. Őt bámulni kellett mindenkinek, követni nem lehetett senkinek. Folyton a poesis határszélén csapongó philosophiai nyelve, tanítványait és idegeneket csábítóan vonzott, de valahányan megtanulni és utánozni kísérelték, hajótörést szenvedtek. Mint ama názáretiről, róla is el kellett mondani, soha ember így nem beszélt, s a hallgatóság nagy része kénytelen lett volna megelégedni az álmélkodással, ha nem lettek volna apostolokká tanítványai, a kik nemcsak az ifjú évekből, ajándékképpen kapott egy-kettőt, hanem életök főbb részét is ott tölthették oldala mellett, szent társaságában.

Nem a tanítvány elragadtatása alkalmazta rá a „szent” jelzöt, hanem egy kívül álló kritikus bölcsész, miután megismerte életét, gondolkozását és alkotásait.

Az ő társaságához csak a Sokratesé, vagy a Platóé, vagy a Jézusé hasonlított. A mikor sétált az erdő fái s a rét liliomai között, akkor sem vált meg tőle az a nagy mester, a kit szentnek neveztek. Mindenbe, valamiről szólott, bele lehelte a tökéletesítő lelket. Mint a Jézus beszédeitől a mezei liliomok, a fűgefák s a mustármag és a buzaszem, úgy az övétől is minden új szellemet, új értéket, ihletet nyert, a mi tanított s hatott. De nem szabad elmerülnöm a Martineau személyes hatása és búbjája áradatában. Az igénytelen tanítvány, kit a kimondhatlan hála kötelez a szólásra, csak azért vette magának a bátorságot, hogy a nagy férfi otthona, házias lénye és személyes vonásai körül mulatozzon, mert remélte, hogy az az emlék, a melyet 1860—1885-ig csaknem szakadatlan láncolatban következő magyar unitárius volt tanítványok táplálnak dr. Martineauról, legalkalmasabb lesz kapocsnak, hogy közelébe hozza s némileg a szívéhez kösse, ezt az idegen nevet a magyar közönségnek.

A Martineau család francia eredetű. Az a pusztító reactio, a mely a XVI-ik száz reformatiojáért a XVII-iktől elégtételt követelt, Franciaországban 1655-ben a nantesi edictumot eredményezte. A legjobb családok, legtehetségesebb tagjai menekültek idegenbe. Egy kis roskatag hajó Angliába szállította

Martineau Gastont, az angol Martineauk ősét, úgy szintén Pierre Mariát, a ki 1693-ban neje lett. Londonban szálltak meg, de Norwichben települtek le. Itt a család jó hírnevét megalapították az egymást követő kitűnő orvosok, jeles és jellemes kereskedők és gyárosok. A menekülő egyik dédunokája, Martineau Tamás és neje Rankin Elisabeth nyolcz szép és derék gyermekkel növelték a családot. A hatodik, Harriet 1802-ben született. E nagy tehetségű és kedves leány az irodalomban oly kiváló helyet foglalt el, hogy a böcsész életrajzirói nem szólhatnak a három évvel ifjabb testvéréről, a Harriet megemlézése nélkül, mert a család tagjait jellemző szellemi erő és írói tehetség e kettőben jutott tetőpontra. Martineau Jakab 1805-ben ápril 21-én született. A nyolcz testvér, négy fiu, négy leány, mindenike kiválóan érvényesült az életben. Két leány orvos neje lett s ezzel biztosították a családi traditio tovább folytatását, egyik leány, Harriet író és mint ilyen Amerikában a legkiválóbb írók társaságának központja, a negyedik nevelő intézetet alapított és vezetett sok évig. Fivérei Birmingham vezérférfiai, kettő közülök huzamos ideig polgármester, egyiket a király lovagságra emelte.

Jakab lett — egyik életrajzirója kifejezése szerint — Juda ezen nemzetségének — oroszánja.

Leghosszabb élet jutott Jakabnak, mert egy pár hónap hiján betöltötte volt a 95-öt 1900. jan. 11-én, midőn ő is elköltözött a többi megdicsőült lélek társaságába.

Az életrajz író a szülők lelki világát, a családi környezetet s a gyermekkori tanítókat tanulmányozza, hogy megérthesse hőségének egész lényét és leplezetlenül lássa, a mennyiben látni lehet, hogyan nő a mustármag terebélyes fává, a cserbokor megingathatlan szilárd törzsszé.

Az apáról Harriet azt írja: „inkább gyöngéd és erkölcsileg finom, hogysen önmagának követelő. . . . A legönzetlenebb ember, ki sohasem beszélt saját érzelmeiről s mindig a másokéra volt figyelemmel. . . . Mindenkihez szíves. Soha sem terhelt mást és minden jót megtett másokéért, a mit csak tehetett“. Az anya jelleme és tehetsége — Harriet szerint — fölül állott a középszerűn. A család vezetésében ő vitte a főszerepet. Gyermekait jól szoktatta, erkölcsösségben nevelte és csillogó szép beszédével jóra lelkesítette“.

Dr. Martineau következőleg emlékezik anyjára: „Értelme tiszta, akarata szilárd, melyet nem lehetett elterelni kötelességtől; de mihelyt egyszer tisztában volt ezzel és útba igazította a munkát, gyöngéd szeretete kiapadhatlan volt. Arczáról és lelkes szavaiból kisugárzott jelleme. . . . Egy igazi és gyöngéd szívű anya, egy ritka tehetségű nemes és böcs nő volt“. (Drummond és Upton I. 2 sz.)

A családban puritán vallásos szellem uralkodott. Az ott-

hon imaház volt, mint akkor nemcsak Angliában, hanem nálunk is legtöbb.

Érdekes adat maradt emlékből dr. Martineauról a gyermekevékből. Az anya egy este elment a templomba s a gyermekeknek meghagyta, hogy az alatt olvassák a bibliát. Hazatérve kérdezte Jakabtól, mit olvasott. Ezsaiást. Felelt a fiú. „Nem, te nem tudtad elolvasni az egész Ezsaiást“. „Elolvastam anyám, csakhogy kiugrottam a mi nonsens“.

Ebben a kedves családi jelenetben sok van mondva. A család presbyterianus protestáns család volt, a mi azt teszi, hogy a biblia volt a fő és mindent magába foglaló kézikönyve a hittannak s a vallásos buzgóságnak is. A biblia nemcsak a családban, hanem a szószéken is absolut tekintély és minden fölött uralkodó hatalom. Az anya odaadó ragaszkodása kifejezi a helyzet tényleges állapotát. A gyermek egyszerű s mégis meglepő feleletében benne lappang az a születő erő, a mely később a férfit is, éppen mint a kort egészen átalakította s a bibliáról teljesen új és józanabb, vagy talán jobb lesz így fejezni ki: az emberi értelemnek s a hitéletnek is megfelelőbb fölfogást teremtett.

Martineau több izben tett hálás említést volt tanítói, s illetőleg tanárai jelességéről. A szülőhely, Norwich. Sok jeles embernek volt iskolája. Martineau 14 éves koráig tanult itt. Két évig Bristolban a Carpenter Lant magániskolájában volt. A legfogékonyabb és így egészen irányító időszak az ifjui életben. „Oly erős befolyást gyakorolt rám ez az időszak — írja 1841-ben — annyira határozottan megadta lelkemnek és sorsomnak az irányát, hogy mindig úgy nézem, mint mostani életem kezdetét, a mely azt az érzést ébreszti bennem, mintha életem itt kezdődne, s mintha az életemnek nem lett volna gyermekkor. . . A mély *erkölcsi érzés* volt a tanítónak (Carpenter Lant) egész lelkének s még vallásos hajlamainak is irányító ereje. Soha senkiben sem láttam a kötelesség eszméjét és helyes érzetét, oly nagy tiszteletben mint nála“. (I. 19.)

Martineau ekkor már meg volt jelölve életiránya. Apja azt akarta, hogy mérnökségre készüljön s az iskolában a klasszikusok mellett a számtant, természetrajzot és vegytant kellett szorgalommal tanulnia. A szakpályára Derbyben készült egy évig, de a bristoli befolyás már eldöntötte volt sorsát. Ehez hozzá járult a derby-i papnak, (Turner Henrik) ennek „a legtisztább, legigazabb és legodaadóbb embernek“ a befolyása. Bizonyynal elősegítette az az ismeretség is, melynek hét év mulva házasság lett az eredménye. Atyja intette, figyelmeztette azon szegényes pálya hátrányaira, de miután meggyőződött, hogy elhatározása tiszta, őszinte és komoly, hozzájárult s a theologiai nevelés költségeit magára vállalta.

1822-ben lépett Yorkban a hittani intézetbe: Manchester

Collegeba, abba, a melyet később Londonban oly nevezetessé tett. Az angol unitáriusság történelme s Martineau pályája körében rendkívül nevezetes helyet foglal el Manchester College, a mit előttünk az tesz fontossá, hogy a magyarországi unitáriusok ebben találtak otthonukra, itt kötötték azt a barátságot, a mely a hitrokonság magas rendű mozgató erőt, a személyes barátság, az érzelmek közlése, a különböző éghajlat és elűtő faj talajában szőtt jellemvonások megismerésével és elsajátításával — edzette meg.

A tanintézet változatos történelmében, az angol unitárius hívők nehéz küzdelmeiben, a tanuló gyakran ismer az erdélyi és magyarországiakéval azonos vonásokra, s mihelyt a történelmi hátteret is megnyeri, az erős munkát, türelmet és szenvedést követelő jelen — már olyan alapra építhető a jövő közös hittemploma, a melyben mindenki biztonságban érezi magát.

Az angol unitáriusok történelmének második időszaka csaknem teljesen összeesik a Martineau-család idejével. 1662-ben kísérletet tesz Erzsébet királyné, hogy az istentiszteletet egyformásítsa, s kiadja a rendeletet, mely „conformitást“ követel minden paptól, minden templomban és egyszersmind esküt az anglikán egyház 39 tételére. A kísérlet nem sikerült. Több száz pap megtagadta az aláírást és conformálást, s ezzel kiváltak, a most már hatalmas egyházakat alkotó nonconformisták és non-subscriberek. Nem közönséges vállalkozás volt, mert minden rendű és rangu papi emberre, minden tanárra és tanítóra, még ha magánházban tanított is, ha nem írta alá a nyilatkozatot, első ízben három hónapi fogságbüntetést mértek s minden ismétlődő esetben ugyanannyit és azon felül meg öt font sterlinget (125 kor.).

A nonconformisták, más néven dissenterek, nem állottak meg félúton. Minden vészszel szembeszállva, egyházakat alapítottak, mert „fölébredt a mártír-szellem, a kötelességhez való hű ragaszkodás, a mely az angolokat oly sokszor vezette győzelemre nagy nehézségek és veszedelmek közepett“. (Manchester College 1843. 44).

A szűkebb keretben mozgó tanintézetek nem tudták kivinni azt, a mit az egyházak elértek. Az egyetemeket már 1581-ben elzárták a katolikusok és protestánsok elől. A XVII-ik százban még szűkebb körre vonták az engedélyt s súlyosabbá tették a föltételeket. Ezen is segítettek. Magán intézeteket szerveztek s külföldre küldötték a felsőbb tudományokra törekvő ifjúságot. 1670—1757-ig ilyen magán intézetekben tanultak azok, a kiknek számára 1757-ben alapították a Warrington Akadémiát „általában az irodalom szolgálatára és hogy megfelelő bátorítást adjon azoknak, a kik a papi pályára szánták magukat“. Ebben az intézetben még anglikán papok is tanították fiaikat, oly kitűnő hire volt. A Warrington akadémia szerepét

1783-ban egy hasonló szervezetű intézet átvette Manchester városban. Innen származik a név: Manchester College. Am az intézet nem maradt Manchesterben, mert 1803-ban Yorkba telepítették, 1840-ben ismét visszahozták Manchesterbe, 1853-ban Londonba, s végül 1889-ben mostani állandó helyére, saját épületébe, Oxfordba.

Martineau tanulói élete az intézet yorki idejére esik s 1822-től 1827-ig terjed. Nemcsak theológiát, hanem klasszikusokat, természettudományokat és irodalmat tanítottak, hogy az egyetemi készültséget teljesen megadják. Miután a XIX-ik száz sok más dologban megtörte a conservativismust s a dissenter tanulók is bebocsátást nyertek egyik-másik egyetemre, a londoni időszak alatt Manchester Collegeban csak theologiai és philosophiai tárgyakat tanultak.

A Martineau tanárai, saját lelkes nyilatkozata szerint nagy buzgalmu és rendkívül kegyes életű emberek voltak, kiknek lelki gondja alatt megnyert mindent, a mire tudományszomjas lelke óhajtozott.

1827 őszen a 22 éves Martineau készen volt a papi pályára, de egy évig tanító lett Carpenter Lant iskolájában Bristolban. A következő év tavaszán meghívták papnak Dublinbe (Irland), s ott megkezdette a papi működését szeptemberben. A még csak 23 éves ifjunak minden tette s minden lépése élénk nyomot hagy hátra. A csaknem hetven évre terjedő óriási nagyszabású és sok irányu munkásság itt kezdődik, hogy egy dicsőséges pálya megfutása után, majd az íróasztal mellett végződjenek.

Mind a mellett, hogy ez a szép, hosszú élet inkább hasonlít a sík téren csöndesen folyó vízhez, mint a hegyi patakhoz, sok érdekes változata van, de a melyeknek minden kis jelenete a körül az egyetlen irány körül játszódik le, a melynek alapiránya a harmonikus szív és elme mélyén véste be nyomaít.

Nagyon csekély papi fizetéssel kezdi, mint társpap. Mind a mellett, hogy beköszöntője fölülmult minden várakozást, ő teljesen elégült az öreg pap oldala mellett, mint második pap. Szüksös jövedelmét magántanítással pótolja.

Az állás elfoglalása után csakhamar nőül vette Higginson Helent, kivel már hét év óta benső barátságot tartott fönn. A családtartás gondjai enyhítésére jó alkalom mutatkozott, mert paptársa lemondott, s jövedelme növelésére 100 font sterlinget ajánlottak föl. De Martineau visszautasította, mert megtudta, hogy a pénz *regium donum*, már pedig ő nem tűrhette, hogy szabadságában legtávolabbról is korlátozza valami. Négy évi dicsőséges papi munka után megvált a dublini szószéktől s 1832-ben elfoglalta a liverpoolit.

Az anyagiakban itt sem volt fényesen. A növekedő családról magántanítással gondoskodott, s a mellett tíz évig állandóan segédkezett nővére iskolájában. A helyett, hogy e nagy

körü munka és a már Dublinben megkezdett irodalmi tevékenység fölött elmélkednénk, egy pár pillantást vetünk a liverpooli paposkodás legkimagaslóbb jelenetére, minthogy ez az angol unitarizmus történelmében is forduló pont.

1839 januárius hónapjában egy nyilvános hirdetés jelent meg, melyben az anglikán papok meghívják mindazokat, a kik Liverpoolban és környékén laknak, s a kik magukat unitáriusoknak nevezik, egy sorozat előadásra, melyben az unitarizmus tévedései meg fognak mutattatni. Ezt azért teszik, hogy bebizonyítsák, mily őszintén nagyra becsülik azoknak lelkét, s hogy milyen nagy veszedelembé sodorja őket az unitarizmus hamis philosophiája. „Az unitáriusok — írják a papok — a legpokolibb és halálos tévedésbe estek, és egészen méltatlanok arra, hogy bármilyen értelemben is keresztényeknek neveztessenek“.

Arról nem szólt a fölhívás, hogy választ várnak, de Martineau és két unitárius paptársa: Thom Hamilton J. és Giles Henry elfogadták a meghívást, nagy nehezen gondoskodtak egy székéről a templomban, melyet „az átkozott szék“-nek neveztek el, s azután a feleletről is. Tizenhárom anglikán pap tizenhárom beszédet tartott, s a három unitárius minden vasárnap előre kihirdette szószerkéből a beszédek tárgyát s buzdították hiveiket, hogy menjenek el és hallgassák meg. Mindenik beszédre megjött az unitárius felelet a következő héten. Martineau öt beszédet tartott. Tárgyai voltak: a biblia, a bűn, a pap és a szertartás, a belső és külső templom, Krisztus istensége. Két társa is derekasan megállotta helyét, de a Martineau munkája, a tárgyak is mutatják, óriási föladat volt, ha még azt is figyelembe vesszük, hogy nem közönséges egyházi beszédek, hanem theologiai szakértekezések voltak, melyek együtt egy hatalmas kötetet tesznek. A három papot minden elfogulatlan bíráló győztesnek tartotta a 13 fölött, és Martineaut a régi unitarizmus fölött is. Az unitáriusokat ez a vihar ébresztette föl a XVIII-ik századból áthozott merev és nehézkes tanok sulya alatt megszozott esőndességükből. A philosophiájukat és hittanukat a deismus, christologiájukat az arianizmus uralta. Isten hatalomban és dicsőségben uralkodik a magas égben. A föld és annak minden teremtménye az ő dicsőségének hirdetésére van rendelve, de sem a világ, sem az Isten képére teremtett ember nem tudja, avagy csak nagyon ritkán, esodákból és jelekből, hogy mikor nyeri meg a magasságban lakozó tetszését. A Jézus Krisztus sem nem Isten, sem nem ember, hanem részben mind a kettő: félig Isten, félig ember. Ehez az arianus nézethez járult a biblia ihletségében való hit. Martineau a Priestley-féle deista iskola növendéke volt az iskolában, de a Channing gyönyörűséges evangéliumi vallása eltávolította szeme elől a homályt és Martineau látni kezdett, többé nem tükör által, hanem szemtől szembe.

A liverpooli nagy esemény után, 1840-ben Martineau meghívást kapott a philosophiai tanárságra, Manchester Collegeba. Papi állását megtartotta s az előadásokra hetenkint egy napra elment az intézetbe.

Megválasztása miatt, éppen mint három évvel azelőtt nálunk a Brassaié miatt, sokan nagyon aggódtak, mert igen radikálisnak tartották. Ugyanakkor harcoltak meg a College helye miatt is, és a többség Manchester mellett szavazott. Martineau előtt új, tágas mező nyílt meg. Esz- és erkölcsphilosophiát s nemzetgazdaságtant tanított 1848-ig, midőn gyülekezetétől búcsút vett és tanulmányútra ment Németországba. Feleségét, gyermekeit is magával vitte s éppen mint azelőtt 25 esztendővel, újból tanuló lett.

Drezdában és Berlinben töltötte ideje nagyobb részét. Berlinben az egyetemi előadásokra járt a téli időszakban. Ranke, Pertz, Zumpt és Trendelenburg tanárekkel lépett összeköttetésbe és barátságba. A Trendelenburg előadásait rendkívül nagyra becsülte s főleg az utóbbi hatása alatt lényeges változáson ment át theologiai és philosophiai felfogása. Erről más helyen lesz szó.

A külföldi kirándulásba bele ölelte Bajorországot és Austriát is. Elhatolt Bécsig, pedig a magyar forradalom éppen akkor folyt legjavában, s nagyon óvták, hogy oly közel menjen a veszedelemhez. Megjárta Bécsset minden veszedelem nélkül. Egy heti ott időzése alatt megismerkedett azzal a szellemmel, a mely ellen a magyarok leveretése után, az absolutismus idejében sokszor kikelt. 1849 őszén, midőn Liverpoolba visszaérkezett egy új templommal lepték meg. A gyönyörűséges és tágas gothikus templom sok örömet szerzett Martineau-nak. Már a megnyitás mintha jubileumi ünnepe lett volna, mintha a templomot az ő szolgálatai emlékére építették volna! Az ünnepély elnökének eme szavai nem kevesebbet fejeznek ki: vajha a mi ünneplésünk melegsége és őszintesége lenne mértéke annak a jótékony hatásnak, melyet külföldi útazásával nyert ő és családja; vajha meggyőzhetnők őt arról, hogy mennyire méltányoljuk vallásos szolgálatai mélységes hatását, mennyire bámuljuk tehetségét, rettenthetlenségét, ékes szolását és kiválóan egyszerű beszédei hasznosságát; vajha meggyőzhetnők arról, hogy az ő munkássága nem volt hiába". Martineau az ünnepélyen kifejezte hálás köszönetét, s a következő vasárnap megtartotta az új szószéket elfoglaló beszédét: „az éjszakai virrasztó lámpások“-ról. Az ő lámpásai: a nemes törekvés, az alázatosság, a bizalom, a szolgálatkészség és egyetértés szelleme világító olajával lesznek megtöltve.

Tanári munkája az eddigénél is fárasztóbb lett, mivel 1853 óta már Londonba kellett járni, hat óra távolságra. De ez nem csökkentette a hivek közötti munkát, sőt, miután tapasztalta,

hogy főleg az ifjú egyháztagok némely dolgokban nagyon tájékozatlanok, estvéli előadásokat tartott. A tanulók kora szerint két, sőt három osztályt is szervezett. Nagy öröme és megelégedésére szolgált, hogy nemcsak unitáriusok, hanem római katolikusok, anglikánusok, disszidentek és independentsek is eljártak az osztályaiba.

Az ötvenes évek Martineau irodalmi munkásságának, nagyon termékeny időszaka, éppen mint a mi Brassainknak.

Csak egy pár adatot!

Európában nagy viharok dúltak a politikai élet határán. Magyarországnak nemcsak szabadsága, hanem élete is rabigában görnyedt. A magyar emigránsok szerte jártak a nagy nemzeteknél. Kossuth hatalmas ékesszólásával, kiváló társai mindennemű diplomáciai ügyességekkel, igyekeztek barátokat nyerni Franciaországban, Angliában és Amerikában Magyarország visszaállítására eszméjének. Csakis erre kívánok reflectálni, mert a politika a Martineau működésében is csak másodrendű szerepet játszott, de a Magyarországra vonatkozó irodalmi nyilatkozatai, ránk magyarokra nézve nagyon becsesek, politikai mély belátás tekintetében pedig, egészen profetia számba vehetők.

Martineau erkölcsi fölháborodással látta, hogy Gladstone és az angol kormány 1854-ben szövetségre lépett Franciaországgal és összedugott kézzel nézte, hogy Magyarország már végvonaglásban szenved s Lengyelországot is halál fenyegeti. Martineau abból indul ki, hogy talán a nemzeteknek egymás közötti viszonyában is lehetséges beszélni helyes és helytelen fogalmakról; hogy talán ezekre is alkalmazhatók ugyanazok az erkölcsi szabályok, a melyek az egyénekre. De sajnálattal látja, hogy a kor fölfogása és uralkodó elvei alapján nem lehet biztosítani az embereknek egymás iránti hajlandóságát s nem lehet érvényt szerezni a polgári kötelességeknek... A napi események alapján, melyek európai Törökország megsemmisítésére irányultak, Martineau így nyilatkozik: „Oroszország pályafutása az utóbbi száz év alatt, kizárja a föltevését annak, hogy a szentpétervári Cancelláriáról akár mérséklet, akár jóhiszeműség származzék, sőt minden kétséget kizárólag igazolja, hogy aggressiv ambitio sarkalja. A Bosporushoz közeledése már 1853-ban nyilvánvaló volt, s ha nemzetközi erkölcs egyáltalában létezik, a nyugati államoknak kötelességök lett volna a szándékolt sértésnek útját vágni és a muszkának megálljt parancsolni... Mert ki vonhatja kétségbe, hogy ha Oroszország egyszer ura lesz a Hellespontusnak, azonnal elárasztja befolyásával s azután hatalmával az egész ó-világot, Japántól az Atlanti tengerig... A mi (Anglia) áldozataink az osztrák kísérletezés oltárán, már véget értek. Bécsnek megvoltak jó alkalmai, s miután azokkal nem tudott élni, nekünk szabad kezünk van, hogy jövő politikánkat a háboru kívánalmai szerint irányítsuk. Ausztria had-

sergei elnyomják és demoralizálják a tartományokat; meg kell követelni tőle, hogy vonuljon vissza belőlük; szervezni kell okszerű és népszerű kormányokat európai jótállás mellett, s ha az orosz hadsereg belépik a határukra, háboru-oknak kell nyilvánítani. Oroszország elégtétellel tartozik a világnak is és az igazságos Istennek is, azért a veszedelemért, a melyet első helyen ő szerzett Varsónak... Még a dinastiák is átláthatnák, mennyivel jobb volna, ha a lengyelek, kik annyi országnak okoztak zavart, a saját országok védőivé lennének.. Ezen az úton kellene, hogy elégtételt szerezzünk Magyarországnak azért a nagy mulasztásért, melyet 1849-ben elkövettünk. Szerencsétlen Magyarország! Ki vonhatja most kétségbe, mily kitűnő alkalmat mulasztottunk el veled szemben, midőn 1849-ben a semlegesség átkozott tanát követtük!“ (International duties. Essays and Reviews I. 425. sk.) „Bizonyos, hogy a helyreállított Magyar- és Lengyelország a legmegbízhatóbb korlát lenne Oroszországnak nyugati terjeszkedése útjában“.

Hazafias érzelmem kegyeletével gondolok vissza 1876-ra, midőn a keleti-kérdés ismét napirenden lévén —, dr. Martineau elnökelete alatt Londonban egy vitatkozás volt egyetemi polgárok és idegenek között. Mily lélekből védte Martineau ugyanezt az álláspontot, a melyett fennebbi szavaiban körvonalozott. Egykét szóval kisebbségben maradtunk, de a magyar ember hálaája kiapadhatlan, mivel oly kevés őszinte és öntudatos barátja van a nagyhatalmak területein.

1857-ben nagy fordulat állott be dr. Martineau életében. Fölkérték, hogy költözzék Londonba és szentelje életét és munkásságát Manchester Collegenak. Azt gondolná az ember, hogy egy ilyen tervet mindenki nagy örömmel és meglelégedéssel fogad. Nem úgy történt. Az unitáriusok között még akkor is voltak olyanok, a kik félték a haladó theologusoktól s Martineauval és a másik tanárral, Tayler J. J.-al szemben kifejezték, hogy „e tanárok írásaiban kifejezett némely vélemény nem olyan jellegű, hogy a vallást elősegitse, vagy hogy a kereszténységnek a világra való befolyását növelje“. Még az ellen is kifogásuk volt, hogy „eszméiket homályos és mystikus nyelven fejezik ki“. Nemesak élénk, hanem érzékeny harc keletkezett, a mely aránylag hosszú ideig tartott.

A vége mégis csak az lett, hogy Martineaut Liverpoolból Londonba vitték. Másként nem is tehettek, mert a mit egyik hive mondott Martineauról, azt a többi is tudta, hogy „mindazok között a tanárok között, a kiket itt, vagy Németországban valaha hallottam, nem tartózkodom kimondani, egyiket sem tartom qualifikacio tekintetében Martineauhoz hasonlónak, akár a tanítói tulajdonságok mértékét, akár azok számát tekintsem“.

Liverpoolban a megválás megható jelenetek szülője lett. Kimondhatlan szeretettel és soknemű szívélýességgel tüntették ki.

Ez a lépés nekünk magyaroknak nagy szerencse volt, mert csak így juthattunk közelébe, így lehettünk közvetlen szemlélői és hallgatói felséges tanításának, élvezői nagy szíve szeretetének.

1860-tól 1885-ig 25 esztendő volt Martineau a Manchester College fénye, büszkesége. Ez alatt 9 magyar tanítványa, kik közül, fájdalom, ma már csak 5 van életben. Elhunytak: Simén Domokos, Uzoni Gábor, Kovács János és Derzsi Károly, életben vannak: Benczédi Gergely, Péterfi Dénes, Boros György, Varga Dénes, Gál Miklós. Mindeniknek megvan a saját emléke, mit kegyelettel őriz, mert két-három év alatt olyan korban, a mikor a bíráló teltség már jó részt ki van fejlődve, a mikor az ismeret-szerzés iránti vágy rendkívül nagy, már csak azért is, mivel a magyar tanuló olyan versenytársakkal dolgozik, a kik minden tekintetben előnyt élveznek vele szemben, — a mikor az ifju által elfoglalt hely nagy felelősséggel jár a kiküldő egyházzal és az elfogadó jótékony intézetekkel szemben is — ilyen két-három év alatt egy jóságos érzésű, atyai gondolkozásu, bölcs vezér mellett élni, bizony oly nagy előny, akkora szerencse, hogy megfelelően méltányolni alig lehetséges.

Dr. Martineau nem volt nagyon közlékeny természetű ember. Ő a saját tágas, nagy és messzi fönn levő lelki világában mindig el volt foglalva. De soha egy alkalmat sem engedett el, hogy magyar tanítványát, ha csak futólag is, ne részesítse egy pár kedves szóban, vagy egy barátságos kézmozdulatban. Martineau, angol szokás szerint, az utcán a kalapját köszönésre nem vette le, de annál kedvesebb volt, a mikor a magyar szokás szerint köszönő tanítványa felé jóságos szeretettel kinyújtotta kezét.

Talán szabad lesz megemlítnem naplójegyzeteim szavaival, hogy 1878 május 3-án, a legnagyobb és valóban érdekes szerencsében részesültem. Dr. Martineaunál voltam teára. A drága, az excellent öreg úrral néhány perczig oly élvezetesen beszéltem. A „magyar ifju a német egyetemeken“ volt a beszéd tárgya. Azután a zsidók, kik oly bámulandó, oly kitünő fogékonyságuk és ügyesek. A társaság szép számmal gyűlt össze, többek között fia nejével és Upton tanár is ott volt... Az egész nagyszerűen tölt el, melynek gyöngyét az öreg úr méltóságos tekintete, roppant elegáns udvariassága, elragadó társalgási modora, melyet csak távolról látva is, élvezni lehet, minden esetre élvezetessé, nagyszerűvé tették ez estvét. És én estvéim legnevezetesebbikét ez estve töltöttem“.

„1878 őszen dr. Martineau egy kedves üdvözlettel kezdette meg előadásait. Bemutatta eszme világából s a legmélyebb, legtisztább tudomány tárházából az Isten személyiségét, a mely a morális életben külön, önálló, független, tökéletes való nem lehet. A közönség nagy számmal volt összegyűlve, tán azt hitte, hogy hattydalt fog hallani. Hallottuk a legtisz-

tább hangot, melyen Isten ember által emberhez szólhat. Dal volt, de nem hatyu dal. Zengő ének volt. A legmagasztosabb akkordok. Megindulva a legmélyebbtől, föl a legmagasabbig. E zengemény csak bájoló volt. A hallgató alig hihetett füleinek. Szive nyugtot nem lelt, idegei oly mámorosan voltak játszottatva. Boldognak mondotta magát mindenik, ki ott volt. En ezt a legnagyobb szerencsének nevezem“.

1879 május 15-én egy vallásos összejövetelt rendeztünk, melyet a buzgóság órájának nevezhetnénk. Dr. Martineau a vallásos elmélkedés szükségességéről a legszebb szavakban beszélt. Elmondotta, hogy támad bennünk ez az érzés. Kifejtette, hogy legjobban előkészíti a megpróbáltatás, s hogy tehát nincsen olyan ember, a ki bizonyos értelemben ne imádkoznék, még ha a legnagyobb skeptikusnak tartaná is magát. A megbánást szemrehányás, intés ébreszti föl s az állandó hit őrzi meg. Az atya lát minket titkon, mi bizalommal mehetünk hozzá vallomást tenni“.

Volt tanítványai iránt mindig élénk figyelemmel volt, szives készséggel látta el utbaigazítással és jó tanácsal. 1880 jun. 29-én írt kedves levelében megmondja véleményét a theologiai tárgyak tanításában követendő eljárásra s azután így folytatja: Örömmel tölt el az a tudósítása, hogy akadémiai munkájába beleölelte a gyakorlati vallásos életre irányuló munkát, a vasárnapi iskolázás bizonyos nemét is: mert valóban, az eszmék világa magára csak fél életet ad, s a saját gondolatunk még felénél is kevesebbet, valameddig ki nem egészíti önmagát a szeretettel és a cselekvéssel. A keresztény egyház soha sem lesz igazi szellemi testvériség, valameddig az összes különböző osztályok nem találnak módot a nekik adott lelki ajándékok kicserélésére, és egymásnak a keresztény lélek közös boldogságában való részeltetésére. Meg vagyok győződve, hogy korunk vallásos skepticizmusa, kevésbé tulajdonítandó a tudomány haladásának, mint a buzgó istentisztelet és az érdeknélküli szeretet hanyatlásának. Vajjon mikor leszen, hogy az emberek többé nem a mennyei atya akaratát teljesítik, s nem azt fogják vizsgálni, hogy vajjon a tan igaz-e vagy hamis.

„Kiválóan érdekelt — írja — a mi mostani politikai ügyeinkben történt változásra vonatkozó nézete: „Megvallom, hogy nekem teljességgel nem okozott örömet és a külföldi viszonyok dolgában nagyban egyet értek az ön honfitársaival. Ambár mindig a liberális párthoz tartoztam, mégis azt hiszem, a mi politikusaink az európai és ázsiai politikai helyzet megítélésében rossz úton jártak: annyira, hogy az utóbbi választáson, életemben először, a liberalisok ellen szavaztam. Bármennyire is bámulom Gladstone urat, mint államférfinak nem bizom az ítéletében.

1885-ben nagy örömmel küldi üdvözlét leányunk születése alkalmából. „Üdvözli újon alakult irodalmi és vallásos

társaságunkat (a Dávid Ferencz egyletet), melynek czélja az egyháztalagok miveltségének szélesbitése, buzgóságának fokozása. Mindkét esemény a legszerencsésebb kilátással kecsesgető, egyik a család, másik a lelki otthonban, Isten áldja meg mindkettőt.

Mind a mellett, hogy igazgatói tisztentől megválok, továbbra is főnn tartom a tanulók s a magyar tanulók által az önök egyházi ügyei iránti érdeklődésemet. Miután oly közel lakom a Collegiumhoz, gyakran megfordulok kollegáim és tanítványaik között, hogy hallgató és nem tanító szerepet végezzek.

A munkám csak megváltozott, de nem szűnt meg. A nyomdász állandóan elfoglalva tart közelebről kiadott munkám (a vallásról) új kiadásáért, s ha ez nem volna is, dolgoznom kellene a következőn . . .

Kérem fejezze ki szives üdvözetemet volt tanítványaimnak, ha találkozik velök“.

Visszavonulásakor a volt tanítványok s az Egyh. Képviselő Tanács is szívélyes üdvözetet küldöttek, melyre a nála szokott melegséggel és gyönyörű gondolatokkal felelt.

Már többször mutattam rá a dr. Martineau és dr. Brassai közötti rokonságra, de még nagyon sok olyan közös vonás van e két nagy tehetség munkálkodásában és philosophiai fölfogásában, a melyek nagyon kihívják az ember összehasonlító hajlandóságát. Dr. Martineau 1857-ben ment Londonba, dr. Brassai 1858-ban jött vissza Kolozsvárra, a hol a muzeum őrsége mellett egyházának szolgál mint tanár. 1873-ban lesz egyetemi tanár Brassai s egy évben vonúl vissza Martineauval. Mind ezek tekinthetők a véletlen játékának. De nem ilyen az az érdekes találkozás, a melyet philosophiájokban észlelünk. Martineau nagy híve Channingnak, s sokat köszön az ő tiszta és átlátszó philosophiájának és hasonló christológiájának. Martineau is mint Channing a revelatio mellett a természetből, a bibliából és az öntudatból nyerték inspirációjukat. Brassai, a ki a papi pályától távol maradt, de a ki alapjában kiválóan őszinte valóságos hívő volt, az öntudatra nagy súlyt helyezett, az inspiratiót bizonyos értelemben elfogadta s éppen mint Martineau hadat izent a materialismusknak és az atheistikus evolutionak. Comte-t, Moleshottot, Büchnert, Huxleyt, Tindalt mindketten bíralták, hogy a tiszta keresztény theismust megvédjék. Egyaránt védelmezői a szabad akaratsnak a necessitással és determinismussal szemben. A külső érzékelés, a nyers erő hatása és az anyag örök létezése egyiknek sem volt kielégítő, nem pótolta a szellem létezését, a szellemi erő működését, sőt amazokénál jóval bizonyosabb hatását és örökkévalóságát. Mindkettőt rationalista theistának lehetne nevezni, de ez korántsem jelenti azt egyiknél is, hogy a logikai deductiokra támaszkodtak volna. Mindkettőnek volt része kritikában és antikritikában. Brassai sokkal élesebb fegyvert használt mint Martineau, s mind-

kettőnek csak életök utolsó felében hódolt meg a nagy közönség a megillető tisztelettel. Dr. Martineaut az ámerikai Harvard egyetem, az edinburghi, berlini, leydeni, oxfordi és dublini egyetemek tüntették ki doctoratussal. Brassai 73 éves korában lesz egyetemi tanár s ezután doktor, de őt a külföld nagy botanikusai azzal tüntetik ki, hogy nevéről keresztnelnek el egy növényfajt. Martineau 80 éves korában kezdi kiadni nagy műveit, Brassai utolsó évében is hatalmas philosophiai értekezéseket vitt nyilvánosságra.

Martineau 1900-ban, januárius 11-én hunyt el. Halálakor nyilatkozott meg az a rendkívüli nagy elismerés és tisztelet, melyet az élőknek kiméleltől sem volt szabad kifejezni. Kivétel nélkül minden theologiai, egyházi és philosophiai irányzat hívei elismerték, hogy az angol nemzetnek mint teremtő genius nagy büszkesége volt Martineau.

Egyik tanítványa, a ki legtöbbet tett eszméi népszerűsítése érdekében (Armstrong) az emberiség jóltevői között nem ismer nagyobbatt annál, a ki a vallásos gondolkozásnak olyan új alapot tud vetni, a mely az élő nemzedékek vallásos vágyait és gerjedelmeit megfelelő értelmi alakban tudja növelni. Egy anglikán pap: a legnagyobb értelmek, a legtisztább jellemek egyikének tartotta. Az angol-szász vallásvezérek között Martineau — mondja egy dissenter pap — a legkiválóbb helyet biztosította magának kitűnő tudományosságával, philosophiai széles látókörével, mély profétai belátásával, kegyes szellemével, s páratlan, mesteri angol stílusával, a mely az ő fényes tehetségének megfelelő fényes kifejezést adott. Egy congregationalista pap (dr. Forsyth) mondja: ő többet tett a nemzet nagysága érdekében, mint az összes hajók és hadsergek. Gladstone szerint, Dr. Martineau korának legnagyobb gondolkozója volt. Jézust soha senki sem méltatta odaadóbb szellemi rokonszenvvel — mondja egyik amerikai pap. Dr. Manhot a hamburgi Prot. Monatshefteben azt mondja: ő az emberiségnek egyik legtisztábban látó, legjelesebb és legjobb indulatu bírāja, s egyszersmind a legerősebb ellenzője minden olyan elméletnek, a mely elakarja választani a vallást az erkölctől s vallást erkölcs nélkül s erkölcsöt vallás nélkül akar teremteni. A Martineau egész élete a szellemszabadság bizonyágtétele volt, a mely nem ismer külső tekintélyt. (Mrs Humphry Ward.)

Ezek az elismerő nyilatkozatok a halál évében jelentek meg. A jelen évben már öt év választ el a testben élő ember-től. Azóta az öntudatosan tisztelők, és híven követő tanítványok száma nagyon nagyot nőtt.

Minthogy mi is ezek közé óhajtunk sorakozni, a mi szerény viszonyainknak megfelelően, ez egyszerű ünnepélyen, még egyszerűbb szavakban óhajtottuk meghajtani tiszteletünk, és örök hálánk lobogóját, a dr. Martineau dicső neve és emléke előtt.

DR. BOROS GYÖRGY.

Jubileumi ima.*

Isten, végtelen erő! öröklételedben nincs változás. Benned bízunk az igaz és bátorságos leszen. Szeretet és jólét kútforrása!! Tőled száll alá a magasságból minden jó adomány és tökéletes ajándék. Azt hirdeti az örök alkotás részeiben és a nagy mindenség összefüggésében jelentkező törvényszerűség, az anyagi erő hivatásában és az erkölcsiség nagy ezéjában, az élet örömeiben és a halál békés nyugalma felett örködő gondviselésed, hogy egy hatalmas Isten örködik a világ felett. Tégedet dicsőít azért minden napon hiveid serege — a nappal virradtán s az estvének alkonyán; a jólét és boldogság örömeiben, melyek gyönyörűségessé teszik a földi pályát; a küzdelem és megpróbáltatás olykori veszélyeiben, melyeknek legyőzésére te adsz erőt, segédelmet. Téged áldunk, neked mondunk buzgó hálát mindazokért, melyekkel boldogítasz, Istenünk!

Keresztényi hivatásunk mai foglalkozására is tőled kérünk segédelmet:

Ügyeink intézésére szálljon alá az egyességnek és békés szeretetnek lelke. Anyaszentegyházunkban a hit és lelkiismeretszabadság lobogóját juttasd diadalra, Istenünk.

Hazánk egén ne tornyosuljanak a sötétség fellegei, hanem hadd ragyogjon régi fényében a szabadság és dicsőség fényes napja. Áld meg, segítsd jóra hiveid egybegyűlt seregét különböző társadalmi és polgári foglalkozásaiban is, az ipar, mivéldés és erköleszi tökéletesedés útjain. Keresztényi lételünk megmegújuló küzdelmeiből a vallásos öntudat és féltett evangéliomi hitigazság a maga ősi tisztaságában, a Krisztust követők lelki üdvére, szabad egyházunk boldogságára, hadd bontakozzék ki.

Hát vajjon az öregség korszakába belépett szolgálodat meg-

*Negyven évi lelkészi szolgálata ünnepélyén Sepsiszentkirályon 1905. aug. 10-én egyházköri közgyűlés alkalmával.

hallgatod-e, oh dicső Felség?! Negyven évi szolgálat emlékeivel áll előtted a fáradt munkás; de égi segedelmedbe helyezett bizalommal. S mily nagy fejlődés — negyven évvel ezelőtt — és most.

Hála, örök hála neked, Úr Isten, hogy az öreg munkás erejét védted, testi és lelki épségét megtartottad a jelenre. Negyven éve, hogy hangzott az égi szózat, mint Ábrahámhoz: „Eredj ki a te földedről, rokonaid közül a földre, melyet megmutatok neked.“ S most új szózat kél: „A munkának terhét még hordozd, mint a Jézus Krisztus jó vitéze“. Jövök, a te dicsőségedre igyekszem munkálkodni, hogy az egyház erkölcsi céljának használhassak. Vezérelj, Uram! a te igazságodban. Kartársak szolgáló részére a mai napot ünnepélyessé tenni óhajtották. Adjad, Istenem, hogy a rokonérzelem jó munkájával viszonyozhassam szeretetöket. Eljöttek, a kik a te szolgáló boldogságát kívánják, örömeiben örvendeznek. Boldogítsd azokat, kik rokonszenvők jó kívánataival jöttek.

Segítsd, Úr Isten! szolgádat a jövő hivatás munkájában!

KISS SÁNDOR.

Miket illet egy pap ünneplése? ¹

Csel. XIII. 21. „És adá nékik az Isten
— a Kis fiát, Benjámín nemzetségéből való fér-
fiut, negyven esztendeig”.

Ján. ev. XIII. 9. „Uram, nemcsak lábait,
hanem még kezeimet és fejemet is”!

Édes látni a gyermeket, midőn szeretetet fakasztó arczán derült kék ég angyali boldogsága tükrözik; de édes látni az ifjút is, midőn romlatlan lelkülete szép, jó és nemes, el nem hervadó ideáljaiért esdő reménnyel rajong s egy martyr önfeladásával tör magasra. Édes látni a férfit, midőn életcéljának vércseppjein átizzott törekvése odaállítja őt a kötelesség, önzetlenség és önfeláldozó erény háromszínű zászlaja alá, s keble a sorsküzdelmek hullám-özönében feszül, duzzadoz; de édes látni az öreget is, midőn amaz ihletelt pillanatok gyönyörét élvezzi, melyekben emlékekkel hinti be lelkét a mult idő; s a mikor a határkő sárga lombok közt is oltárképpen áll, hol oly édes örömet áldoz a szív, s kél, bolyong, száll vele még tovább-tovább a képzelet. . . . Vajjon mi hajtja a figyelmet oly édes odaadással ez életjelenségek szemléletére? Bizonyynal annak a boldog megelégedésnek jelenléte, mely a gyermeket képzeletében, az ifjút hevületében, a férfit a pálya verejtékeiben, s az öreget az emlékezet édes-bús jeleneteiben belőlről eltölti! . . . Mondjam-e, hogy a lelkésznek, ki a maga hivatali körének foglalatosságaiban mindig lelki gyönyörűséget talál — emlékezete különösen édes? Ti zordon és lázas kor fia! kik rabigába hajtjátok a földet, levegőt, állat- és embervilágot, kik vasat bányásztok azért, hogy fosztogató fegyvert kovácsoljatok belőle, aranyat azért, hogy a legvérengzőbb bálványképet állítsátok magatoknak föl: ti bizonyynal nem érzitek a lelki átengedés ez édességét!? A ti önzéstek nem talál semmi ünneplőt, semmi felemelőt az életben!? Nem találja sehol a lelki nyugalom istenien költői bölcséletét; nem hallja soha a pihenés védpontján az égi béke-hangot!? Mondom, nektek nincs ünnepleni való semmi az élet összevisszaságában, legfőbb igy kiáltotok föl: jobb mindeneket elfelejteni!? . . . Amde — nincs

¹ Mondatott Kiss Sándor sepsiszentkirályi lelkész, háromszéki esperes papságának 40-ik évfordulóján.

igazotok! . . . Nem szándékom ugyan senkire bűbájt szállítani, sem pásztordalokat zokogni. . . . Életünk ma is az, s mindnyájunké csak az, a mi régen volt: álmokkal és csalódásokkal táplálkozás. Remény és megcsalattatás a jövőben is, csak úgy, mint a múltban. De mindaddig, míg nem csendül ördögi kacaj benned a hazugságok matematikai pontosságán; míg a való gyilkos kezekkel le nem öldöste minden álmat; míg az élet idegrontó gyötrelmeiben vigaszt merithetsz abból a tudatból, mit neked a tiszta szándék és jó akarat szilárd öntudata nyújt; addig — ittad bár az élet vízének rettenetesen keserű habjait, legyen piros az ég is fölötted s nyargaló lábaid alatt remegjen a föld — úgy is szép az élet. Míg látod, hogy valóságos hited értékkel bír, a minthogy láthatod, hiszen ha eddig az istentagadást némely tudósok, mint divatfoltot ragasztották öltönyeikre, úgy ma még az elhalt ilyenek emlékezetét is tisztogatják e súlyos vádtól a közvélemény előtt; míg átérted és a valóságba is átvinni teljes erődből igyekszel azt a történelmi intelmet, hogy minél magasabb fokra ki van fejlődve valakiben az erkölcsi és eszményi igazságok cultusa, annál boldogabb is az: addig elég okod van örülni az életnek; s keltse bár léha szemek előtt ennek vagy amannak az életnek tanulsága egy örömmünnepély rendezésében a gunyolódásnak látszatát, a gondolkozó agyvelejében valami titkos borzadást szül, mely a helyétt, hogy lesujtaná a lelket, bátorságot ad és föl emeli a szellemet. Mert minden élet és minden sors, még a legnyomorultabb is, egy nagy áldást rejt magában: megtanultatja velünk ama könnyeket, melyeket Isten a maga fiaitól, s a világ idvezítője az érzékeny szívtől saját boldogulásáért megkövetel. . . .

E gondolatok támadnak bennem, midőn egy lelkésznek 40 éves jubileumát gyűltünk egybe megünnepelni. Mert ünnepelés ez a mostani afiai! Ünneplünk szerény keretben, de igaz lélekkel. Nem tüzünk ugyan itt érdemkeresztet senki szíve fölé; csupán elismerő szavunk illatsugárzó virágaiból néhány szálát akarunk itt átnyujtani. Hanem ezt már mégis tesszük azzal a meggyőződéssel, hogy az elismerésnek még tán néma hálája is többet ér minden kikényszerített dicsbeszédnél. Nem mondom, amugy talán hangosabb szólamok között lehetne ünnepelni, de azt már bizonyosra állítom, hogy az ünnep így paphoz is illőbb s bensőségesebb és igazabb is. S csak annál bensőségesebb és igazabb így, mivel nem is a személyt illeti, mint egyebeknek szól. Szól 40 év viharának, szól a hivatás szépségének, a hivatalt nehézségeinek s az eszmék boldogító voltának.

Péter apostol mondja alapigénkben a tanítványok lábait mosó Mesternek: „Uram, nemesak lábaimat, hanem még kezeimet és fejemet is“. . . . A mit az apostol kért, azért tevő, mert nem tudta akkor még, hogy Jézus cselekedete — jelkép, s a

kinek lábait érinté a tisztaság jelképe, az már egészen tiszta; én azonban tudom, hogy egy ilyen ünnepélynek, mint a miénk, az ünnepeltre nézve messze kiható symbolikus tartalma van; de hogy ne csak a papra, hanem a mi még szinte fontosabb: a hallgatókra nézve is ez ünnep igazán tartalmas legyen; hogy a hallgatóság lelkét is megérintse s mindnyájunk elismerését, rokonszenvét és lelki odaadását biztosítsa, ezért illetni a papnak „lábait, kezeit és fejét“ ohajtom tisztelt gyülekezet én is. Kép nélkül szólva, azt akarom, hogy ne üres czeremonia legyen ünnepünk, s ne ember-cultus, hanem legyen hivatás, hivatal és eszme cultusa; ezt pedig leginkább megközelítem hitem szerint úgy, ha megmutatom, hogy ünnepelésünk méltán illetheti:

I. az éveket, melyeket megjár, II. a tetteket, melyeket kezeivel végzett, III. az eszméket, melyeket fejében hordozott az Ur szolgája.

I.

Szép gondolata a bibliának, hogy egy családtól szaporodott el az egész emberiség, mert valóban a család volt a társulásnak legelső formája, melyből, mint kútfőből kifolytak a többi társadalmi alakulások. Előbb, mint királyok vagy rab-szolgák lettek volna, főnállott a családi közösség. S a családfő nemcsak feje volt mindenkor az ő háznépének, hanem legalább napkeleten fejedelmi és papi jussa is volt. . . . A családtagok szaporodtak. Szaporodtak velük a szükségek is. A családfő két karja nem elég többé háza minden gondjának elhordozására; két szeme nem bírja meglátni alárendeltjeinek minden viselkedését: születik a munkafelosztás, mely van napjainkban is. Ez a munka megosztás adta meg a legelső lökést arra, hogy némelyek a házi társadalomban megbizassanak a mások jó, avagy rossz magaviseletének felügyeletével, elbírálásával. Vagyis itt találom én a legelső ujjmutatást a papi szolgálat szervezésére. De jött utána a második, harmadik, tizedik, sőt a többi is! Az istenadta embernek korán megadatott, hogy találkozzék a szenvedéssel. Ki nem tudta kerülni. Hogy viselje el? Erről lehetett csakis szó. Meg kellett tanulnia. S a kitől e téren tanulhatott, azt vezéréül fogadta. . . . Körülvéve látta magát rejtélyekkel. Feleleteket keresett. S tudósabb emberét megbecsülte. . . . Élete egyszerű fokú, de társadalmi lét. Látta, hogy ebben van jóléte. S ki a társasági jólét legbuzgóbb terjesztője volt, azt hálával nézte. S így tovább! Egész serege jelent meg az emberi szükségeknek, melyek mindenike igényelte a közszolgálatot, vagy mondjuk a papi szolgálatot. . . . Igen! Csak úgy hozzávetőleg szólva: ott ringatták a pap bölcsőjét valamelyik Sinai lábainál, hol a dörgés és villámlás fellegbástyák halmozatán, mint egy ragyogó hallelujah először irták föl a teremtő nevét; ott keresztelték a lelkész nevére, hol az őseber tán

az ő nyomon követő árnyékáról először jött reá, hogy rajta kívül vagy ő benne van megfoghatatlan valami is; ott növekedett a pap, hol a kor egyre több kielégítetlen vágyat ébresztett a föld lakójában, ott állott először talpra, hol az ember belátta, hogy ha még Matuzsálem koráig él is, nem tudja egymagában lelkét feltáplálni; . . . aztán évezredek pergettek le az idő homokóráján, a történelem fontosabb pillanatainak egyikében ott nyerte a pap világi uralmát, hol a politikai érdek kívánta azt; ott aczélosodott meg jelleme, hol az emberjogok és kötelességek jelszavaira hallgatva, önküzdeme nélkül az élet-sajkával nem boldogul; és valódi czélját, jellegét, helyzetét a pap ott találta meg, hol az élet szemet, halló-szervet és érző jó szívet követel, hogy általa mindenek láthassák a nyomort, mely a rútságot fogantja, hallhassák az ígét, melyben élet és igazság van, beszéljék tettükkel az erényt, s nyitva álljanak sziveiken a szeretet, fölvilágosodás, béke és jólét, szabadság és tőkély befogadására. . . . Ezek a szükségek hozták létre a papot! És én e helyen erre, még ha ismétlésbe esném is vele, reá akarok mutatni. Ki a pap? Az, a ki szolgál mások javának! Ki a ker. pap? Az, a ki szolgálja az Ur Jézusnak elveiben, viseletében. Nem te vagy az, te büszke halandó! ki uraságra inkább, mint szolgaságra vágyol. Nem te vagy az Ur szolgálja, kinek kevélység, mint a Montblanc hegye, akkora lakik lelkedben, hiszen a világ tanító-mestere maga a megtestesült alázatosság! Ő istállóban volt, te alig férsz meg a palotában; ő durva posztóban takarva, te gyermekes cifraságok hiú piperéjében fényeskedsz; ő jászolban feküdt, te hármas koronával a trónon, mint valami pogány istenség a csillagok között fogadod az embert illelhető leghizelgőbb szavakat: „Isten szava nem emberé, — ember csalhatatlan vagy!” Nem kárhoztatom én, értsétek meg afiai! hogy valaki úr és hódoltató lehet mások felett; hiszen szerencsés a társadalom, mely a maga feletti uralomban osztoszkodni, minél több embert lát; csak azt mondom, hogy a papok nem czimbeli s nem a közönséges halandók során felüli létük kevélysége által, hanem lélekbeli nagyságuk által emeljük fölül magokat másokon. Boldoguljon a papság nem az uralom keleties joga, hanem a maga erkölcsi értéke szerint s éljen hivatásának! . . . Franciaország példája nagyon friss és közelfekvő, hogysem büntetlenül sokáig lehetne még gázolni a lelkiismeretben, s némelyek már ma ne vennék észre, hogy eljön a szempillantás a szerzetes-rendi alkotmány megtörésére a hit-szabadság diadala érdekében. A tudós világ sokkal kancsalabbul nézi már a papi talárt és palástot, hogysem magunkba ne kellene már olvasztani a haladás evangéliumát. S azt az akaratot, mely vissza akarja állítani a középkort hűbériségével, monostoraival és zárdáival, sokat emlegetni bizony nem hallgathatjuk a nélkül, hogy a Szent-Bertalan harangkongató éjje,

vagy az eperjesi vér-törvényszék viselt dolgai eszünkbe ne juszanak. . . . Nem a testvér-harag lázadoz tehát nyelvemen, hanem tények indítanak a *hívatas* hangsúlyozására. Ez kell legyen a vezérelv. Ez menthet meg a rothadástól, mivel a léleknélküli munka: tespedés; a tespedés életölő álma pedig — lassu halál! Ez adhat ma is igazi apostolokat; mert ez mélyitheti meg a tuzgalmat. Ez a lelkészkedés lényege. Világos dolog. Hiszen ha Jézus megadta volna magát a zsidó hierarchikus élet rideg farizeismussának; ha Pál apostol nem tudott volna kiszabadulni a kislelkűség, a parány-súly merev béklyói közül; ha Luther a paragrafusi kötelességek osdi mértékével számlálta volna végig a szerzetesség magányos éveit: úgy a kereszténység, mint világvallás s a reformatio, mint világáldás ma nem volna az, a mi. Nem! Nem elég az üdvre a papnak a pontokba foglalt élcet leörlése; így idővel tán még automatak is végezhetnék tisztünket, imádkozásainkat. Hivatás kell. Ez pedig így szól: ha papi teendő minden ágát betöltötted, tekints a kortársak váradalmaira, s ha ezekből is kivetted részedet, ott az emberiség eszményeinek mezeje; tudd meg, hogy a mai nyomor nem a régi fásult megadás, ez a társadalmi gyűlölet, a vadság, a vagyonszűrés nyomora; terjeszd a világosságot, mert annak sugaraiból szótt szárnyakon fog hozzánk érkezni az ember-szeretet!!

Es látjátok, mert egy pap e hívatas szolgálatában szerző fején, munkás életének tiszta jelképét, a fehér haját, azért mondom én, hogy évei méltók az ünneplésre. . . . De hát vajjon ünnepünk méltó-e a hívatasthoz? Meg kell kérdjük ezt magunktól affiai! Mert mig egyfelől még a hű cseléd is megkapja az elismerést gazdától, államtól; s a jó hir hordozója is megszokta a megtiszteltetést, s így csak falelkűség volna tölünk, minden foglalkozásunk mellett is meg nem látni e „hegyen annak lábait“, ki már 40 éve, hogy „mondja az örömet a jóról“; másfelől magunkat tiszteljük meg vele, ha ünnepünk elismerése kihat másokra. Az ünnep ünnep lehet a papnak az emlékczet, a lelki elmerülés mennyei italának élvezetéért is, még talán nélkülünk is. De hogy az ünnep ösztönt adjon a papnak, népszerűséget biztosítson a hívatastnak, mi nélkül megbénult minden tevékenység, látjátok ehez még a térdre borulásnál is több kell, ide méltánylat kell! De ehez csak egygyel több ok járul, ha ünnepünk illeti

II.

a cselekedeteket, melyeket a pap kezeivel végzett! . . .

Akármely társaság, legyen az a legpatriarchalisabb egyszerűségű, hogy boldog legyen, e célra négy feltételre van szükség. . . . Okosság. Vigyázás. Kegyesség. Szorgalom. Ezek azok a tulajdonságok a társaság vezéreiben, melyek mellett társasági jólétről beszélni lehet! . . . Más kérdés, hogy minden-

esetre-é? Ázt hinné az ember, hogy a pap vagy bárki más az okosság, vigyázás, kegyesség és szorgalom kellékeivel felruházva már egész jó eredménnyel láthat dolgai után. S ha övé a munka, minden bizonynyal övé a tisztelet is, nemcsak nevében!... Ma fájdalom! nem így van!... Mi a papoké? A *kötelesség*. S a kötelességek bármily nemes végrehajtása után a jólismert világi jutalom: ti a kényelem hívei vagytok!... Mi a papoké? A *felelősség*... Isten, ember előtt őket terheli minden vallási és erkölcsi hibáért. De azonközben magokra hagyattak, hogy az érvelés egyedüli fegyverével próbálják meghódoltatni a kényelem és megátalkodás ördögeit. . . .

De így ismertetvén korunk és a pap viszonyát, azt veszem észre, hogy míg egyfelől a papot igaz világitásba helyezem, másfelől árnyékban hagyom. A papságban van a hiba — mondják — hogy „szava játék, hite szellő, kárhozat!“ ők maguk az okai, hogy úgy vannak, a mint tényleg vannak!?. . . Ha ez való, igaz, — úgy sorsunkat valóban megérdemeljük; „dobjatok követ mireánk!“ De valahogyan akkor is oltsatok el lelki szomjúságtokat és éhségteket örökre! S mondjátok az árva ne sírjon, a szenvedő ne busuljon; s a boldogtalan hagyja el pusztá „fordulj!“ vezényszóra a fájdalmak tornácait!... Tán azt hiszitek, hogy az éhséget csak puha fehér kenyér; a szomjúságot csak ezüst tálcán nyujtott forrás-víz enyhíti? . . . Oh hadd jöjjenek azok, kiket a pap ezer bajon átvezérelt már, tegyenek bizonytságot ellenünk; az árva, a vak, az elhagyott, s kik reménnyel hagyták el a szent helyet, s kik látták, hogy ismerője a pap minden óhajnak, mi a népelet érzésének forrásából fakad: megtudják mondani, kikben volt a hiba, ha az evangéliumi szántóvető magvai hasznot nem hajtva hullottak el! . . . Afiak! A leélt tekintélynek, a személytisztelet kisebbedésének az erkölcsi erők elernyedése az oka! S a papok nem mérgezték meg a kort; de az erkölcsi rugók végromlása a föld átkává tenné az embert azonnal. Olyan lenne a világ közállapota, mint Chateaubriand szerint a világ urának, Galerius császárnak betegsége, kit mivel testében férgek gyötörték, hogy kicsalják e férgeket, frissen leölt állatok húsát rakták éhező sebeire. Így vetné a világ reménységét — a vallás-erkölcsi egészséges befolyás megszüntével — olyan hatalmak mentő segedelmébe, kik magukat sem tudják mentesíteni a bennök rágódó férgektől, vagy a hegedni kezdő sebek kilobosodásától . . . Lám afiak! míg a papság a vallás-erkölcsi élet mezejében pásztorkodik addig ő az, „az élő anyag“, mely a jobb jövőendő eljövételéhez az Ezekiel próféta forgó kerekeit alkotja . . .

De ne zavarjuk ünnepünket Sion örökös keserveivel; kérdezzük a helyett lelkiismeretünket meg, hogy minden kedvrontó nehézség ellenére szabad volna-e a papságnak durvaság nélküli

keményiséggel, s gyengeség nélküli buzgósággal munkáját nem folytatni. Rppen nem! S nem is szokta tenni senki, a ki a keresztény pap nevét méltán viseli . . .

A keresztény pap önként dolgozik. Nem a szükség, vagy a félelem, vagy a hivatali függés űzi, hajtja, hanem az Úrnak való engedelmesség, a hivatalnak szeretete.

A keresztény pap hűséges. Hűsége a vallásból és balsorsból fakadó törhetlen hűség; a lelki békéből születő hatalmas varázs. Nem hiszi soha megfizetve munkáját; nem tesz úgy épp azért, mint az a cseléd, kinek mivel gazdája elég oktanulniul megvéve hitte a szolgálati bér által testét-lelkét mindenestől, ő mielőtt valamit tett volna, előbb mindig megnézte, hogy vajjon az elő van-e írva a szolgálati szerződés pontjaiban! ? . . .

A ker. pap állhatatos. Nem ún reá hivatalára, ha mindjárt nagy halakat nem fog, vagy ha a mit 39 évig vetett, azt a 40-ikben könnyen learatja is. Mert tudja, hogy az útas a hány-szor eltéveszti az útat, ha megcsalt hitével mindannyiszor lemondana, sohasem találná meg az igazit. Tudja, hogy ha az elrejtett kincset nem sikerült is föllelnie, legalább megmunkálta a talajt, mint ama szőlős gazda fiai! Szóval tudja: hogy prófétának hozzája mért sorsa a nehéz küzdelem; egyedüli jutalma a befutott pályának a lélekben — e bevehetetlen erődben — lakozó békéje; boldogsága az istenország, s ez a nagy alkotások természetes lassuságával nő; s küldetése, az új Jeruzsálem nem sír tétlen a pálmák alatt űlve!!

És látjátok, mert a pap olyan tettekben mutatja be magát, melyek mindenike fényt sugaraz a tevékeny kézre vissza, mivel hasonlít jellegében ahhoz a Pvrhusi győzelemhez, mely fölött sok áldozatba került: azért mondom én, hogy ünnepünk a tetteket illeti . . . Ez ünnep, ha rokonszenvet kelt — életerőt kölesönöz nekünk. Mert ha rokonszenv áll őrségen a pap tettei mellett, a papot az eszmék harcósának nézik. S ilyennek tekintvén, testvéréül fogadja mindenki, a ki eszményi célokért küzd, s jogokért harczol az igazság fegyverével. Megszereti még a vad idegen is, ki önzéstelenül, önként és jókedvvel, híven és állhatatosan végzett munkáját látja. Érdeklődéssel kíséri erőfeszítéseit; aggodalommal vergődéseit. Sikereinek tapsol; bukását megkönyyezi. S a mennyiben tartós lesz ez állapot, s a veleérzés erkölcsi súlyával veszi kezébe a papság a munka eszközét, annyiban tartós és sikerdús lesz a gyümölcstermelő munka is az eszmék megérlelésére, melylyel elértem beszédem harmadik részéhez.

III.

Annak megmutatásához értem, hogy ünnepünk az eszméket kell hogy illesse, melyeket fejében hordozott az Ur szolgálja.

Azt szokták mondani, hogy a pap maradjon a bibliánál.

Ez, ha azt teszi, hogy a pap maradjon meg a biblia betűjének és szellemének megfelelő életelvek hirdetése, étellel példázása mellett, — úgy helyes, elfogadjuk. Mert nincs szerencsétlenebb állapot, mint mikor a pap mindenkben minden, vagy legalább is féltéremtője akar lenni a hívek állapotának... De ha azt jelenti az előbbi tétel, hogy a papnak eszméért csak a biblia kitaposott ösvényén lehet, szabad és kell járkálnia, akkor ehhez hozzáadni valónk van. Hozzáadni valónk pedig az, hogy a pap a maga szónoklatában lehetetlen elzárkozzék — a *má*-tól. Meg ne döbbenjen senki e szavaktól. Jól tudom én, hogy a vallás megszentelt ligeteinek árnyaitól távol kell tartani a napi események forró izgalmas hangulatát, mint Kelet népe leoldja saruját a szentély küszöbén. A mit mondtam, nem is azért mondtam, hogy már a szószekekre vigyük a hétköznapok jeleneit, a züllött világ cselekedeti és mulasztási bűneit, a romlott erkölcsök, a kereszt, a vadállatok, könnyű élet és véres marakodások pokoli küzdelmét. És bár ott sűrög-forog, ott hemzseg, zajlik, forr, ordit és csatáz szemünk előtt, mindamellett csak kiváló elméknek kínálkozik földolgozásra. De esnék bár kezünk ügyébe, ezek felvonultatása e helyre a szószék színvonalának sülyedését vonná maga után. A mit mondtam, tehát egyébert mondtam... Avagy nem azt várjuk, követeljük-e a szónoklattól, hogy a bennünket legközvetlenebbül érdeklő, jelenünket leghevesebben izgató kérdéseket tárgyalja. Nó ha ezt, hogyan tehetné ezt a szónok másképpen, mintha tükröt tart kora elé? Mi üzi el az unalmat, mi töri meg a síri csendet a szent kapuk szomorkodó útjain inkább, mint az, hogy a hallgatóság a valóságosság és erkölcs szent helyén ott találja a maga eszméit, forrongó gondolatait bájos, meglepő, elvarázsoló formában a szónoklat szent palástjában?... Ezért mondom én, hogy a pap helyesen teszi, ha a jelennek leczkéit adja, s hogy csak akkor pap, ha a kor lelke suhog minden szavában! Ha szolgálati buzgalma a biblia oraculumá előtt az erkölcsi és szellemi műveltség mellett, — a mit eddig meglehetősen aknázatlan hagytunk, — a gyakorlati műveltségre is súlyt fektet...

Könnnyű belátni, hogy a papnak helyzete e helyen sem valami könnnyű. Nincs ugyan e tér oly poros, mint a tetteké. De az üdv-szolgálat útja itt még meredekebb. Hiszen az, a mi rózsákat hozhatna számára: kendőzése a hiúságoknak, tiltva van abban az erkölcsi törvényben, hogy nincs emberi érdek, mely megengedné szaporítani a tévelygést. Az, a mire csábitvasábit a beteg kor lelke — értem a fanatikus beszédeket és a tapsolást kereső gondolatokat, mind olyanok ismét, hogy velök szemben a lángpallós erélyével emel gátat az emberiség szent joga, mivel bűn az emberi észet elbutítani, s csak az emberi nem iránt táplált égő gyűlölet az, mely az örültségek tengerébe taszítja a tudatlant. Különben, hogy mit vár az emberiség a

gondolat papjaitól, legyen elég egy kiváló orosz íróra (Gorkij) hivatkoznom. „Oh ti mindnyájan — így kiált föl — korunk életének tanítói, minek tanítottok ti? Hol a buzditás az életmunkásságra, hol az oktatás a férfiaságra? Tudsz-e úgy rajzolni, hogy a te képed az embert megszégyenítse s izzó vágyat keltsen benne a lét más formái iránt? Képes vagy-e te arra, hogy meggyorsítsd az élet érverését s erőt és energiát önts belé? ... Segítségére lenni az embernek abban, hogy önmagát megértse; maga fölé emelni őt; kifejleszteni benne az igazságra való törekvést; megtalálni bennök a szépet, fölkelteni lelkökben a szégyent, a nemes haragot, a férfiaságot s mindent elkövetni arra nézve, hogy az emberek a szó nemes értelmében erősekké legyenek ...” Megtudod-e tenni ezeket?... Óriási kérdések. S ha hozzáveszem, a mit később mond írónk: „ahhoz t. i., hogy valakinek joga legyen a néphez beszélni vagy az kell, hogy nagy gyűlölet éljen lelkében a fogyatkozásai iránt, vagy pedig nagy szeretet iránta“, — nem tudom, nem volna-e jobb ezekről ma nem is beszélni?... Nem is beszélnék ai, de a papot terheli a felelősség, rá kell itt mutassak, hogy a pap egymagában vajmi keveset ér! A siker megszerzése, — igaz — első sorban a vezér kezében van, de a siker súlypontja, az is igaz, hogy a seregre háramlik. A pap kötelességei szintén az elsők ... Beszélni úgy és olyan lelánczoló hatással, hogy e beszéd megkapja a föld népének lelkét; hogy az emberszíveken ne suhanjon nyomtalanúl által a haladó idő; hogy az eszme kihasson a népnek érzületére, a népnek gondolatára: ez néz a papra. Mint a katonának a harcztéren, a papnak a szónoklat terén kell megállnia helyét; ott kell keresnie azt az archimedesi pontot, melyről kimozdithatja az agyafurt világot; ott kell szóljon, hol sokszor épp a földön levő igazak nem engedik szólani. Résztvevő tekintettel nézni a szomorkodót, mindenki megtudja tenni; kilincselni a házak ajtaján, ez az utcai demagogia fegyvertárában is a biztos határu eszközök egyike; de azt, hogy a szónak művészetével egyesíttessék az, a mi leganyagibb a gyarló és legmennyeibb a tökéletes emberben: a paptól várjuk el. S nem szabad, a lelkészet etikája tiltja, hogy a kirakat számára dolgozzék, hanem szükséges, ha az ég szónoka nem akar a lég szónoka lenni, hogy szavai vért löveljenek a széjjel szállongó eszmékbe; s testet adjanak ama vallás titkainak, mely a szívet nyájassá teszi a gyermek, szeretetteljessé a rabszolga iránt és borzalommal tölti el a tettetés és hazugság iránt. Igazad van jeles orosz író, ide lelki melegség, szeretet kell! A rózsás szemüveg helyett többet ér a nemesen érző szív! A theologiai viták, szóvirágok, elvont dolgok agg szikláin, meredek esésein való szédelgés helyett többet ér a nyilvános kivezetés a közélet porondjára, hol látjuk a nagy költő (Jókai) szemével, s láthatjuk a hallgatóság szemével: „a mai nap hőseit, kik holnap földön-

futók ; koldussá lett nagy urakat ; az új korszakot új jelszavaival, tágult látkörével, felmagasult czéljaival, reális eszközeivel, ideáljainak megtartása mellett . . .“ Hát ezek, ismét hangsúlyozom, továbbbithatatlan papi kötelességek ! De vannak kötelességeik a hallgatóknak is ! A mint napjainkban egyértelműleg hangzik el, hogy egy nemzet csak akkor érdemli meg a nemzet nevet, ha a legszentebb eszmék érdekében még a túlerővel szemben is kész élet-halálra ; úgy a nép csak akkor méltó az eszmék jóltevésére, ha maga is szívvel-lélekkel kész azokért vér nélküli küzdelembe menni . . . Mi erről, — úgy látom — egészen elfeledkeztünk ! A költőt, a prófétát mindig kora világitásában bíráljuk. A pap értékmérője ma sohasem a kor. Pedig mekkorát nőne alakja, ha a koráramlatba helyeznök mindig ötet is . . . Ime ! . . . Békéről szól, mikor szuronyerdő hirdet háborút. Istenes dolgot emleget, mikor lidérczfény vet világot az élet szövevényes ghettoiba. A népharag fölháborodásának viharából kicsattanó villám lesújtó ereje fejét éri ; és az ő imádkozó lelke fölemelkedik a hit világába, mely mindig égi gyönyört és égi bánatot okoz az érző lelkeknek. Dolgozik, szeret, vágyakat táplál, viaskodik, mindig küzd, de mindig nemesen. Kiknek beszél ? Azoknak, kiket többnyire már össze-vissza csonkitott az élet-harcz ; azoknak, kik közt egyiknek szeme nem lát jól, másoknak szive nincs. A fájdalom éles sikolya szeli át a levegőt, nincs más, a ki hallja ; nincs más, a ki értse ! Szemmel tartja a bűn és erény végleteit, s azokat, kiktől mindenek elfordítják tekintetüket ; s beszél, hogy tiszteletet szerezzen e földön a szerencsétlennek, az egyszerűségnek és ártatlanságnak ; beszél, hogy a bajokban béketűrő, szavaiban hű, kötelességeiben pontos, életében tiszta legyen mindenki . . . Bevinni igyekszik Kelet népe fiainak és leányainak lelkébe azt a gyakorlati észjárást, mely alkalmassá teszi őket, hogy idealista voltukat a legtökéletesebb ipari és kereskedelmi szervezetek megteremtésére, a honi édes kenyér szűkös viszonyok közötti megszerzésére szolgáló eszközzül használják föl. S akkor beszéli ezeket, mikor ma a fülsiketítő zajban százan százfélet mondanak. Akkor ápolja a vallásos érzést, mikor nem hittel, de lelküknek erős meggyőződésével a földig hajolnak le földi isteneik előtt korunknak fiai. Akkor szerez tiszteletet az „örök anyagtalanság, mozdulatlanság és vesztetlenség“ eszméinek, mikor meg kell óvja a sokaságnak lelkületét attól az óriási hullámtól, mely hajtja és hömpölyögteti a munkás osztályt a veszélyek elemeit magában rejtő áramlatok felé. Akkor őrzi a hitet, mikor ostromot folytat a babonák, az emberi ész e szégyenfoltjai ellen. Akkor teljesít küldetést, mikor oly hamar meghallhatja : lélekvásárló vagy ! . . . Akkor keresi a hitvilág törvényeinek igazságait, mikor oly fennen hangzik, hogy a „papnak, a katonának és a jogásznak helyét az ügyek legfőbb intézésében, a természetvizsgálóknak kell elfoglalniok“.

Am nevezzenek ki már pusztá minősítvényyel valakit orvosnak, vagy bárninek a világon, a ki e papi feladatra kész, egész embert akar, az az élet és ismeret iskolájába keresse azt. Am állítson őrállót az érdem vagy érdek, a tehetség vagy a kényszer ide és amoda; de míg a bűnnek egy a színe és milió az oka, a papnak lélekbuvárnak is kell lennie, csak úgy látja meg a hanyatlás és erősbülés jeleit, mert hogy egy klasszikus hasonlattal éljek: „az útas, ki egy nagy fa tövében ül, csodálattal szemlélheti annak ágait, melyek nemzedékeket családfástól láttak eltűnni; de csak a pásztor, ki a hegytetejéről nézi az óriást, látja meg, hogy a zöldellő lombon elszáradt korona emelkedik“. Am kicsinyeljük le a papságot a jelenlegi hamis hatalmi viszonyoknak szolgálói, mert ma zajos sikereitől néplakok nem visszhangzanak, de a papság, mint az élet-eszmék szószólója, kinek szívébe szeretetet, lelkébe inspirációt adott az Eg, ma az emberiség folytonos küzdelmei, végtelenre irányuló vágyai, örökös vértanusága képének mondható! . . .

Merész szavak ugy-e, de megengeditek, hogy szükség volt rájok azért, hogy érdeklődésteket fölébresszem velök. Tudtam, hogy mekkora ellentmondásba ütközöm, mikor azt mondom, hogy ünneplésünkben az ünnepi egyik rész az eszméknek szól. Hiszen eltompult az érdeklődés ezek iránt, s mi mégis ünnepet rendezünk, számítva az eszmék hódoltató erejére! . . . Hogy lesz ez az ellenmondás kibonyolítható? Veletek és általatok atfiai! Hiszen az elismerés és rokonszenv a mennyiben bennetek van, annyiban ezek az eszmék kívánalmainak is tolmácsolásai; olyan pedig nincs senki köztetek, ki kétségbe vonná, hogy a pap a miknek hirdetésében tölté napjait, azokban érdemli meg legmegfelelőbbben az ünneplést. E tudatban kérlek hát, öregbitsétek a papi eszmék biztosítékait hitbuzgósággal. Adjatok talajt a mi eszméinknek, a ti lelkeitek, mi nélkül fantomot kerget minden pap. De viszont a miénk birtoklása, boldogságtoknak biztosítása, mert az iskoláról és templomról szállonganak át az eszmék a parlamentre, melytől annyi jót várunk és reménylünk. Magatokért tehát: ünnepeljétek meg a pap által hirdetett eszméket ma, hogy holnap a ti jóléteket ünnepelhessétek. Nem feledve pedig, hogy félannyi őszinteség, mint a papoké, mindig kivívja a polgári koszorút, s a mások javának szolgálója réges-régen meg van kímélve a sártól a miveletlenek közt: hagyjatok-hagyjatok gyönyörködnünk abban, hogy kigyult lelketekben az öröm tüzének egy szikrája, hogy a mi eszménket ünnepelje! . . .

Osszegezzük az elmondottakat! A mai ünneplés illeti az éveket, mert ezek a hivatás évei; a cselekedeteket, mert ezek az önfeláldozó munka nehéz tettei; és illeti az eszméket, mert az eszmék népboldogító eszmék s az irántok való érdeklődés máskor kevésbé volna felkölthető, mint épp ily alkalmakkor.

Méltán illeti és kell illesse pedig ezeket ünnepünk azért is, mert óhajtható, hogy ezáltal ösztönt adjunk a hivatásra, rokonszenvet a tettek iránt, szívet és lelket az eszmék számára!!...

Es most hozzád fordulok ünnepeltünk, „Benjamin nemzetségéből való férfit”, e gyülekezetnek lelkésze, körünk esperese! Ne vedd rossz néven, hogy elhárítottam személyedtől az ünneplés zengő szavait, s nem foglalkoztam életrajzoddal sem. Nem tettem. Avagy minek beszéltem volna el, mit mindnyájan tudunk itt, hogy te egy derék papi családnak vagy sarja; mint pap az ötödik, mint esperes a harmadik. Tények mondják, hogy e család nemcsak eszményi oldaláról dicséré a papi hivatalt, de fiakat is nevelt arra; nemcsak hirdette annak szépségeit, de részt is kért magának belőle. Tudja a történet, hogy e család egész sorát adta a jeles papoknak, s ezzel megadta egyszersmind azoknak azt az iskolázottságot, melyet csak a nemzedékeknek egymást követő munkája adhat meg... Minek idézgetném lelkedbe atyáidnak hangját; szentebbül él az ott, semhogy durvaság nélkül érinthetném; minek emlegetném föl kebledben zsongó emlékeit pályádnak; tisztább hangon zeng az a szívnek hurján, semhogy én gyenge visszhangja is lehetnék!... Egyházadnak java, egyházadnak jólléte volt életednek java, életednek jólléte. Szolgatársaidban mindig annak az egyháznak szolgálait láttad, melynek te is szolgájává akkor szegődtél, a mikor nem tudná egyhamar senki megmondani, hogy az unitárius paptól vajjon az oltár vagy a tüzhely igényelt-e több küzdelmet? Küzdelmedben el nem estél, palástod foltnélküli! Működési tereid nem volt a távol szemhatár; de a fejlődésnek, a kiépítésnek tere volt. S őseid nyomában tiszteletessé tévén a papi nevezetet, mikor elsőnek kellett választani egyet az egyenlők közül, nekünk elég volt, hogy te amaz ősök véreből való vér, husából való hus voltál... Mennyi örvendetes vonás! Az én figyelmem itt mégis ellenállhatatlan vágygyal kívánczozik más dolgok felé. Tudni szeretné, mi a költő szívét gyötré: „Mi a legszebb, a mit életedben láttál:

a csillagos ég? — a nap kelte és szállta? —
 a szerelmesére méléző virágszál? —
 a megbocsátó arc? — a boldog kis árva?
 vagy az anya képe,
 mikor rámosolyog kis csecsemőjére?

S ha visszasiklana az időnek lába,
 s Isten megkérdezné születésed előtt:
 igent-e vagy nemet válaszolnál rája,
 végig élnéd-e még egyszer a jövődöt? . . .
 mit felelnél neki?“

(Gárdonyi.)

Oh felelj — felelj! Hadd tudjuk ezeket! De felelj, Isten adja, hogy felelhes még sokáig hivatásodnak, hivatalodnak és

a papi eszméknek buzgósággal, tettel, hirdetéssel, felelless meg az ünneplés által kifejezett szeretetnek szeretettel; az áldásnak áldással; Istennek életedért hálával; hiveidnek vonzalmukért vonzalommal; az anyaszentegyháznak javaiért kötelességgel; családodnak a szeretetért jóléttel; paptársaidnak a hozzád való ragaszkodásért felelless meg a papi eszmény szigorú és tiszta őrizésével! . . . Ti pedig mindnyájan mondjátok ezekre reá én velem: úgy legyen!

BÜLÖNY VILMOS.

IRODALMI ÉRTESÍTŐ.

Magyarország története. Nemzetközi helyzetünk szempontjából. 1-ső füzet: A magyar monarchia megalakulása Álmos, Árpád, Szent István alatt. Irta dr. *Köváry László*. Kolozsvár, Stein J. könyvkereskedése. Ára 1 kor. 50 fillér. Előszó és 84 l. — Ez első füzet egy két kötetben megjelenő nagy történeti munkának méltó bevezetése. Ranke 84 éves korában fogott legnagyobb munkájához. Köváry 10 évi előtanulmányai után is (Erdély ritkaságai, régiségei, nevezetes családei, Székelyhonról, 1848/9. története stb.) még több év múlva bocsátotta ki Erdély első részletes, forrásokra hivatkozással megírt alapos történelmét hat kötetben. Ezután a Millennium közeledtével Ipolyi és Szilágyi Sándor buzdítására hozzá fogott egész hazánk, a teljes magyar birodalom történetének megírásához s modern új szempontból: „hazánk történetét európai helyzetében, külpolitikájának folytonos alakulásában“ tárgyalja behatóan.

Szerző most 86 éves korában kezdi élte legfontosabb, mindent egybefoglaló munkáját közre adni, de nem a nagyközönség, hanem a hívatottak számára, „mintegy kézirat gyanánt — jegyzi meg szerényen — kevés példányban“.

Tehát az útmutatás, az új úttörés feladata e komoly és becses munkának. Jó időben jelent meg, éppen amikor ifjabb történetíróink gyári munkával kezdik előállítani a nagyközönség kezébe szánt s nagy hasznot váró munkáikat. Gazdag illusztrációkkal fedik el a felfogás tájékozatlan együgyűségeit. Oly kezek, melyek kapára, csépre valók inkább, igyekeznek ideális alakot faragni oly kétes jellemű, botránkozást keltő középkori nagyságokból, mint a falánk Bakacs, a fősvény és kétszínű

Szelepcsényi, a telhetetlen és szenteskedő Esterházi Pál és Teleki Mihály, kik a gyengébbek kifosztásával s a haza hasznos eladásával igyekeztek szent céljukat, családjok s nemzetségük s önmaguk anyagi boldogulását elérni. Jó példát mutatott erre nekik a kapzsi Perényi nádor, ki olasz, a tudós Pázmány érsek, ki spanyol zsoldban élt és hízott; még inkább I. Ferdinand, ki a magyar urakat 100,000 spanyol arannyal vette meg s a hatalmas V. Károly, az első amerikai milliomos, ki a német császári trónt vásárolta meg a választó fejedelmek, birodalmi rendek, államférfiak és mágnások¹ pénzbeli megvesztegetésével.

E történetírónak felesapott kicsiny óriások a hazai és világtörténelem összehordásánál a szerkesztés módját követik. Így könnyű a halmokból hegyet rakni s még a szemétdomb is Tátrának tűnhetik fel. Kőváry távol áll e nagyon is modern iránytól. Ő Herder és Macaulay bölcs intését követi. Neki a történelem az élet mestere, a mult tanítja őt a jövőre s fel akarja tüntetni biztos vonásokban, hogy nemzetünk ezeréves vihardult, de sziklaszilárd alkotmányával honnan hova igyekezik.

Életre való, szép, színes stílusban, a Mindszenti, Mikes, Bethlen és Kemény János nemes magyar nyelvén adja elé hazánk történetét, áttekintve Európa akkori viszonyai fölött. Csak a mondák, legendák túlzott méltatását hagyná el a mai józanabb, realisabb világban. Szent István irodalmi érdemeit a sutba dobhatta volna, mert a legendák közé tartozik. Anonymus hazug erdélyi oláh fejedelemségét, Kézai mesés Lehel, Bulesu és Botond óriásait, kik a 31. 33. 40. 48. 53. lapon igen sokszor, félszáz éven is túl, mesésen fennszárnyalnak, talán a valószerűség földére is le lehetett volna szállítani.

K.

Az élő, önálló, személyes meggyőződésen alapuló hitre való nevelésről. Irta *Harsányi István* sárospataki ref. főgymn. vallástanár, theol. magántanár. 31 l. Ára 60 fillér. Tanári székfoglaló értekezés és mindjárt hozzátéhetjük, tudományos alapon. Lélektanilag tekinti a kérdést. Igazi vallásosság csak ott van, hol élő, személyes meggyőződés létezik. Tehát a vallásos nevelésnek arra kell irányulnia, hogy az élő hit, a személyes meggyőződés kifejlődjék. E felfogás az egyházi hitelveket nem zárja ki, mert a vallásos meggyőződés ala-

¹ A Habsburg-házat felemelt számadások fenmaradtak. Lásd Fraknói Verbőczyét. 107. l.

külhat azok alapján, csupán oly hitnézetek tanításától óv, melyek a természettudományi ismeretekkel homlokegyenest ellenkeznek s a meggyőződés kialakulására zavarólag hatnának. A vallástanításnak az itt kifejezett célzt kell szem előtt tartani a népiskolában, a felsőbb tanintézetekben és a szószéken az igehirdetésnél is. A vallástanításnak e célját elősegítheti a tanári testület vallásos szelleme és a vallástanárnak a hit- és az erkölcsi eszmék iránt való lelkesültsége. Mindezeket értekező elismerésre méltó theologiai tanultsággal, a tárgy iránti meleg szeretettel és helyes pedagógiai érzéssel fejtegeti. Harsányi: tartalmas, tanulságos füzetét ajánljuk különösen a vallástanítással foglalkozók figyelmébe.

Lörinczi István székelykereszturi lelkész szerkesztésében „*Unitarius Egyház*“ czimen egy új lap indult, mely egyelőre minden hónap 15-én jelenik meg. Az új lap programja: „fölkeresni az egyházi élet ama téreit, hova idősebb testvérei másfelé való lefoglaltságuk miatt el nem juthatnak“. Az 1-ső szám oct. 15-én jelent meg bő tartalommal, vezércikkekkel, közigazgatási, nevelési, vallásoktatási és más czikkekkel. Az új lapnak programja munkálására szerencsét kívánunk. Előfizetési ára egy évre 6 korona; félévre 3 kor., mi Lörinczi István szerkesztő czimére küldendő Székelykereszturra.

Értesítés. Az *Ujszövetségi apokrifusok* előfizetőinek és mindazoknak, a kik e hézagpótló munka iránt érdeklődnek, szíves tudomására hozom, hogy a munka ez év karácsonyára feltétlenül megjelenik. Minthogy pedig a bolti ára 6 korona lesz, újlag tisztelettel felhívom az érdeklődőket, hogy arra előfizetni sziveskedjenek. Az előfizetést 4 koronával f. é. október hó végéig elfogadom. Már most tudatom azt is, hogy a kik az előfizetést előre be nem küldik, azoknak a munkát utánvétellel küldöm meg. Pozsony, 1905. okt. 1. *Raffay Sándor*, theol. akad. tanár.

KÜLÖNFÉLÉK.

Ferencz József püspök Isten kegyelméből megérte ötvenedik évét annak, hogy Isten ígését ékes nyelven hirdetni kezdette és az idei főtanácson eseményekben gazdag püspökségének huszonkilencedik évéről teheti meg jelentését az örvendező főtanácsnak.

A róm. kath. egyház számára azt igénylik védői, hogy az az egyetlen egyház, melynek tana és általános politikája sohasem változott. Ezt a róm. kath. egyház történelme másként mutatja. Hiteles tekintélyek mást bizonyítanak. Azt bizonyítják, hogy mind a tanban, mind a tanok magyarázatában ez egyházban nagy változások történtek. A halottakért való imádkozás 250-ben kezdődött; a szentek, martýrok és angyalok imádása 350-ben; Mária imádása 431-ben; ismeretlen nyelven imádkozás 500-ban; képek és ereklyék tisztelete 788-ban; a papoknak a világiakétól különöltözete 500-ban; pápai felsőbbség 606-ban; harangok keresztelése 965-ben; papok kötelező nőtlenége 1000-ben; az egyház csalhatatlansága 1076-ban; bűnbocsátó czédulák áruháza 1190-ben; az átlényegülés tana 1215-ben; a szeplőtelen fogantatás 1854-ben; a pápa csalhatatlansága 1870-ben. Így mutat a róm. kath. egyháztörténelem.

Szász Károly. Nincs többé! A halhatatlanság honába költözött. Reformatus pap és püspök volt. De tanultsága, széles látóköre, szellemi emelkedettsége az egyetemes protestantismusévá tették, s halála az egész hazai protestantusnak gyászja. Nagy tehetség mellett rendkívüli munkaerő lakott benne és imákkal, számos beszéddel és tanulmányal, köztük a Channing ismertetésével, gazdagította az egyházi irodalmat; de ezek mégis csak kisebb része terjedelmes írói munkásságának. Ennél még többet nyújtott eredeti költői művekben és főleg a világ nagy költőiből való páratlan, remek fordításokban a nemzeti irodalomnak. Fényes név és örökség, mit hátrahagy!

A genfi gyűlés. „Az unitarius és más szabadelvű gondolkozók és munkások“ harmadik gyűlése aug. 27—31 napján tartatott meg Genfben. A genfi gyűlés bizonyoságot szolgáltatott arra, hogy a szabadelvű vallásos gondolkozók nemcsak Angliában és Amerikában jöhetnek össze népes gyűlésre. A szabadelvű vallásos gondolkozás már nem elszigetelt jelenség Európában sem. Teljes sikerű volt a genfi gyűlés. A különböző országokból megjelent küldöttek felolvasásokkal és beszédekkel vettek abban részt. Kiemelkedő mozzanatai voltak a gyűlésnek: Chantre elnök, genfi tanár megnyitó beszéde; Roberty párisi lelkész egyházi beszéde a St.-Péter templomban, Jel. 22, 3. alapján: „És semmi átkozódás nem léssen többé“; az ősz Loyson Hyachintének az egyik összeövetelen a „monotheismus formáiról“ mondott beszéde. Hycinthe nyilvánosan vallomást tett arról, hogy ő teológiájának alapjául mindig az Isten egységét tekintette és hogy előtte a Jézus ember és nem isten. A gyűlésen Pfleiderer berlini tanár is megjelent a német szabadelvűek képviselőtében s beszédet mondott és értekezést olvasott. Bowie titkár az angol unitárius gyülekezeteket ismertette. A magyar küldöttek közül Boros György tanár felolvasott a szabadelvű vallásnak Magyarországon való kilátásairól, mit érdeklődéssel hallgattak s Józán lelkész az egyik estélyen a magyarországi unitáriusok üdvözlését tolmácsolta lelkes beszédben. A gyűlésen mondott beszédek és felolvasások megfognak jelenni egy kötetben s remélhető magyarul is, minthogy az előző két gyűlésről is adatott ki kötet. A következő gyűlés helye Boston lesz. E gyűlés alkalmat adott arra is, hogy Barrows Sámuel és St. John Károly, amerikai unitárius társ. titkár, magyar unitárius testvéreiket meglátogassák, kiknél a legmelegebb fogadtatásban részesültek.

Chantre elnök beszéde. Koromnál fogva, a mi nem irigylendő kiváltság, nekem jutott a szerencse, hogy üdvözöljem az unitarius és más szabadelvű gondolkozók és munkások harmadik gyűlését. Az unitáriusoknak otthon kell magukat érezniök Genfben. A reformatio első napjaitól kezdve az unitarismus ellenállást foglalt el a mi nagy reformatorunk trinitarius teológiájával szemben. Kalvin gyorsan végzett azzal: annak képviselőit elszórta a négy szél tájára. Az autoritativ uralom, melyet ő felállított, tovább tartott csaknem másfél százévnél, de midőn Turrettini Alfonz János széttörte a calvinisticus hit igáját, a genfi egyház arminianistikus irányba és azután unitárius irányba fejlődött. A XVIII. százév második felében a genfi lelkészek nagyobb része unitárius volt. A XIX. száz elején keletkezett és sok tekintetben jótékony újraéledés szerencsétlenségre tanbeli visszahatással társult, mely a XVI. száz hitformáit akarta visszaállítani. Mindazonáltal az unitarismus nem szorult ki egyházunkból; a hittudósok

nagy része, a kik csak félig vallottak orthodox vagy pedig evangélikus nézeteket, nem trinitariusok és bármennyire nézzük is, nem vesszük észre oly dogmának formulázását, melyet régebb lényegesnek és alapvetőnek tekintettek. De az unitarismus ma és ebben a gyülekezetben csak a régi hitvallások egy cikkelyének az ellenzése-e? Nem, annak láthatára sokkal szélesebb: az a szabad és független theologia képviselője, azaz oly rendszer, mely teljesen különbözik attól, mely minden orthodoxiának az alapja; az elveti a tekintélyhitet és üdvözli a szellemi vallást s következképpen azt akarja, hogy az egyház legyen a gondolatszabadságra alapítva éppen úgy, mint a személyes, élő és cselekvő hitre. Mi szabad gondolkozók vagyunk és egyszersmind keresztények. Szabad gondolkozók! habozás nélkül mondanám e szót, ha nem használnák ezt a mostani nyelvben egy egészen más értelemben. Mi valóban azt valljuk, hogy az igazság keresés szabad kell hogy legyen minden téren, kritikai és történelmi téren éppenúgy, mint a természettudományok és a böselem terén, az egyházban éppenúgy, mint a polgári társadalomban, hogy a vizsgálótól semmi egyéb ne kívántassék, mint tudományi becsületesség: a vizsgálódás szigorú módszereihez való hűség. Az olyan vallásos emberek, a kik félnek a tudománytól és azt mellőzik, halálos csapást mérnek hitükre. Mi készséggel fogadjuk minden hátsó gondolat nélkül az eredményeket, melyekre az emberi ismeret eljuthat; nekünk gondunk van arra, hogy hitünk ez eredményeket elsajátítsa és következképp a maga formáját és kifejezéseit módosítsa; mi teljesen meg vagyunk győződve, hogy a tudomány nem veszi el a vallásnak drága kincsét . . . De a világosságot, a melyet nyerünk, nem akarjuk elzárni másoktól, hogy az csak a magunk számára legyen, vagy azt csak egy néhányval osztani meg. Éppen nem. Mi azt akarjuk, hogy abban mindenkinek része legyen, mert az igazságnak elrejtése merénylet az emberi lélek alapjoga ellen. . . . Szabad gondolkozók, őszinte emberek vagyunk és egyszersmind a szó teljes értelmében vallásos emberek, keresztények. A vallás lényeges elve, mondotta Vinet, kívül esik a dogmán; ideje ez elvet teljes világításban felmutatni, a következményeket levonni és hirdetni, hogy az ember nem a hitvallása által, a melyet vall, vallásos, hanem lelkiismeretének és életének irányítása által. Az a vallásos ember, ki lelkét folyton az eszmény felé fordítja, a melynek lenyomatát bensejében hordozza, s a mely reá nézve nem hiú álom, de mely az emberben magasabb törvény, sorsának jelzője s ugyanakkor a világegyetem rendje, az az akarat, mely a világot legfőbb célja felé vezeti, az az eszmény, mely egyszóval: az Isten. Ime, ez lényegében a mi vallásunk, alapjában éppen oly szilárd, mint a mennyire tiszteli a gondolat jogait; ez a mi vallásunk, mely a Názáreti Jézus szavaiból, gondolatából és szelleméből táplálkozik, a kit mi szellemi személyiségének nagyságában fogunk fel, úgy a mint az első keresztény százév hagyománya mutatja, függetlenül az egyházi dogmától. Benne találjuk a vallást az erkölcs magaslatára emelve és az erkölcsöt a vallás magaslatára emelve, benne azt az épp oly egészséges, mint mély mysticismust, mely az emberi lelket a mikor megvilágosítja és melegíti, kielégíti . . . szóval benne találjuk a mi életünknek legmagasabb irányát és örömmel valljuk őt az emberek előtt,

Sokan a mi kortársaink közül, a kiket ugyanazon vágy lelkesít az eszmény iránt, mint minket, s a kik éppen úgy át vannak attól a kötelességérzettől látva, hogy az emberiség kebelében az eszményt valósítsák, nem vallják e nevet; mi mégis baráti kezet nyújtunk nekik, mert mi a szellem egységét keressük és nem a véleményekét; ez utóbbi megjön a maga idejében az őszinte érzelmek, törekvések és a jóért való bátor harcz természetes vonzó-dása által.

Az ultramontanok jól értenek ahhoz, hogy az államra való fontosságukat előtérbe helyezték. Erre szolgálnak a katolikus évi nagygyűlések. A német ultramontanizmus az idejében strassburgi gyűlésen azt igyekezett megmutatni, hogy az ők befolyásuk nem rombol s másfelől, hogy ők jóindulatúak és loyálisak, méltók honfitársaik bizalmára. A közvéleményt akarják megnyerni s azért a gyűlésen nem úgy beszéltek, mint az ultramontan-párt harcosai, hanem mint mérsékelt, reformra hajlandó katolikusok, s úgy ajánlották magukat, mint a legjobb polgárok és egyházakat, mint a mely az állam legbiztosabb alapja. Azt mondták, a katolikus egyház nem ellensége az újkorinak, sőt azzal jó barátságban akar élni. Az államnak és egyháznak ugyanaz a célja van: hogy az emberiséget tökéletesítsék az az erkölcsi törvény által. Az államnak szüksége van tekintélyre. Az egyház nemcsak tekintélyt prédikál, hanem a hívők loyális érzelmeit is biztosítja. Népet vallás nélkül kormányozni nem lehet. Ezért az államnak az egyházra kell támaszkodni. Az emberek meghalnak, az egyház örökkévaló. Ezért szükséges, hogy az egyház független és minden tekintetben szabad legyen. Az egyház egyetemes, s ennél fogva a béke barátainak igazi szövetsége. Az biztosítja mindenkéftől a békét és a nép üdvét. Ha XIII. Leo azt ígérte a császárnak, hogy a német katolikusok mindig hívek és loyálisak fognak lenni, könnyen tehetné, mert a katolikus, ki hű egyházához, mindig hű fog lenni uralkodójához is. Lehet, hogy őszintén beszéltek így a gyűlés szónokai, mert a katolicizmus Németországon többé nem fenyegető, s még az ultramontanizmus sem. De a mit Strassburgban mondtak, az nincs összhangban azzal, mit a katolikus centrum-párt a birodalmi gyűlésen Berlinben mivel. S a Protestantenbund vezetői nem is látnak a strassburgi beszédekben egyebet jezsuita finom taktikánál. A centrum-párt által a jezsuitákra ajánlott vallási türelmet a birodalmi gyűlés a jezsuitákra vonatkozó törvényhez tett záradékkal a jelenre megsemmisítette. De a protestánsok attól tartanak, hogy az ultramontan-párt ismét csak az alkalomra vár és azt akarja előkészíteni és annak előkészítése volt a strassburgi gyűlés is. Az ultramontanok el akarják

oszlantni a protestáns nép gyanuját. S ezért, hogy a türelem tetszetős jelszavát használják. De arról nem mondanak semmit, hogy mit értenek a türelem alatt. A protestánsok békében akarnak élni katolikus polgártársaikkal, mint keresztény testvérekkel, de azt nem akarják, hogy a pápa uralkodjék Németországon, s nem akarják különösen a jezsuiták és ultramontanok veszedelmes befolyását. Mert azoknak célja nem a haza üdve, hanem a római egyház hatalma és dicsősége, más szóval a népnek római törvények alá hajtása, mi a protestantismus halála lenne. Ezt a gondolatot kifejezte véletlenül a strassburgi gyűlésen is egy kevésbé óvatos szónok, mikor azt mondta, hogy a császárnak katolikusnak kell lenni s magát Lotharingia hercegének nyilvánítani és a birodalom irányítását a pápának engedni. Szóval akár közvetve, akár közvetlen, az ultramontanok úgy gondolkoznak és úgy cselekednek, mint Veuillot francia ultramontan vezér mondta: „Mikor ellenfeleim vannak a hatalmon, kívánom a szabadságot, mert ez az ő elvük; mikor én vagyok ott, megtagadom, mert ez az én elvem.“

Történelem klerikalis világitásban. A „Gazette du Centre“ francia katolikus lap aug. 15. számában egy párbeszédet közöl, mely a kaszárnyában egy abbé és a katonák közt folyt le, s mely mutatja, hogy a klerikálisok mint ferditik el a való történeti tényeket. A Szent Bertalan-éjéről, a dragonyosokról és az inquisitioról beszélnek. Az elsöre azt mondja az abbé, hogy a Szent Bertalan-éj az államnak a tette volt, a melyért az egyház nem felelős. Az egyház megbélyegezte mint kegyetlen vétket, e gyilkolást — azt hogy hol, nem mondta. Azután hozzáadta azt is, hogy Coligny Franciaországot ki akarta szolgáltatni Angliának és Németországnak. Medicis Katalin felfedezve a tenger-nagynak Erzsébet királynővel való összebeszélését, a tengernagyot megölték. A dragonyosokról való magyarázata az abbénak, még különösebb. A katolikus hittérítők predicationi a Cevennekben megtérésre indítottak sokat a protestánsok közül, kiket azután a protestáns papok izgatnak és fellázítottak. Louvois akkori hadügyminister, hogy elnyomja a lázadást, Languedochba öt ezred lovasságot küldött, köztük kettőt dragonyos ezredet; kétségtelenül azok követték el az erőszakosságot, de a protestáns történelemírók nagyitják a dolgot“. XIV. Lajosnak a célja az volt, hogy megvédje Franciaország egységét. A mi az inquisitiot illeti meg kell különböztetni „az egyházit“ „az államtól“; az első vallási törvényszék-féle volt, hogy azokra a tanokra nézve vizsgálódjék, melyek a hitet fenyegethetnék. Az egyháznak semmi része nem

volt a politikai inquisitioiban. De hogyha a politikai inquisitio féktelen szigorot alkalmazott, mely ellen a pápák tiltakoztak — hol és mikor? azt nem mondja — ez nem akadályozhatta meg az egyházi inquisitiot, hogy a hibát felfedje. Az egyház nem áldozhatja fel a vallási érdekeket azért, hogy egy „vétkesnek“ a fejét megmentse. — Így ferditik a jezsuiták a történelmet.

A mohamedánok nagy vesztesége Abdou Mohamed sheikh halála. A cairoi híres El-Azkar egyetemet ő tette még hiresebbé nagy tudományossága és az által, hogy a reform-eszméknek volt híve a szűklátkörű orthodox muszulman tudósokkal szemben. Az islam felvilágosult hívei mélyen gyászolják elhunytát és azt kívánják, hogy utódjául Assouma sheikhet, az ő munkatársát nevezzék ki.

Az Ázsiában lakó örmény nép, Lanessan francia író tudósítása szerint, megtartotta eredeti vallását. Az örmények az ötödik százdtól kezdve monophysiták maradtak és a római egyház mindig mint eretneket tekintette és kárhoztatta, hogy a Krisztusról az hiszik, hogy csak egy természete van, hogy az Eutyches és Dioskoros tanát fogadták el, melyet a negyedik egyetemes zsinat 451-ben elvetett. Az örmények a részleges és pillanatnyi kiválások mellett is megőrizték nemzeti vallásukat. Körülbelül hetvenötezer jelenben azoknak a száma, a kik a római pápához csatlakoztak, de azokat úgy tekintik, mint renegatokat és nem igaz testvéreket. A kalifák, Mohamed utódai és később a török szultánok nemcsak tiszteletben tartották az örmények vallását, hanem a többi keresztényeket, s különösen a schismatikus görögöket kényszerítették, hogy ők is tiszteletben tartsák. Az örmények vallási szempontból Kelet schismatikus egyházaiban a legszabadabb elemet teszik. A clerus legkitűnőbb tagjai német egyetemeken tanulnak, a minthogy ma a görögök is küldenek ifjakat a német egyetemekre, hogy a theologiai tudományossággal megismerkedjenek.

Hol van az unitárius kollegium könyvtárának legrégebb könyve? Varjú Elemér nagy szorgalommal kutatta át 1898-ban a gyulafejevári Batthyány-könyvtárt, mely európai híré, nagybecsű régi kéziratai miatt.

Nem sok kézírata van, mindössze csak 648 mű 765 kötetben; ámde ebből 273 darab a mohácsi vész előtti időből való. A gyűjtemény tehát páratlan értékű.

A könyveket nagyrészt a felsővidéki könyvtárakból szedték össze a XVIII. sz. végén. Itt vannak pld. a lőcsei Szent Jakab egyház, a szepesi 24 plébános s a szepesi káptalan könyvtárának könyvei. Katho-

likus könyvek a középkorból. Áruk — közbevetőleg mondva — nagy részt ma sincs kifizetve. A sok gondú püspök arról megfeledkezett.

Itt van az ország legrégebb könyve, az ezer éves, aranyos betűkkel irt Máthé és Márk evangéliuma. Ezt külföldről hozatta Batthyány püspök, de Kolozsvárról szerezhette azt a másik régi kézirati könyvet, melyet Varjú Elemér a legrégebb kéziratok közé a 16. szám alá sorolva, tanulmányában így ír le:

Testamenti Veteris Historia In Versibus Redacta. Saec. XIII.

Kis ívrétű, 30 levélnyi kézirat, durva, szedett-vetett hártyán, két-hasábosan, tintával vont keretek közé írva. Írása a XIII. század végéről való minuszcula. Kezdő betűi egyszerűek, vörössel és kézzel festve. Czimeit vörösek. Végén csonka, megszakad a királyok könyvével.

Kötése hihetőleg egykorú; a deszkatáblák egyszerű vonalakkal préselt zöld szarvasbőrrel vannak borítva.

Első oldalán, jegyzi meg Varjú, a felső lapszálen ezen bejegyzés olvasható:

Ex oblatione Generosi Pauli Gyergyai est Scholae Unitariorum Claudiopolitanae. A. 1729.

(Magyar Könyvszemle. 1900. 20. 21. l.)

A kollegiumi könyvtárnak ma legrégebb kézirata Kolozsvár adó-lajstroma Mátyás király idejéből. A kolozsvári adózó polgárok e nagybecsű jegyzékét Nagyajtai Kovács István hagyta a könyvtárnak. A jóval régebb kézirati könyv, melynek költői tartalma elég érdekes lehet a latin egyházi irodalomnak, 1729-ben Gyergyai Pál ajándékából került e nem éppen neki való helyre. Nehány évtized múlva már valami kegyes útat-módot talált, hogy hasonló testvérei közé eljuthasson, hol csendesen meg is pihenhetett száz évig, — Varjú Elemér kutató beletekintéseig.

K—ó.

Gyakorlati tanárképzés. Annak idején megemlékeztünk volt arról a mozgalomról, a mely a budapesti és kolozsvári tanári körökben ismételtén megbeszélés tárgya volt s a gyakorlati tanárképzésre vonatkozott. A budapesti tanári körnek az volt a megállapodása, hogy a budapesti gyakorló gymnasium, u. n. *minta-gymnasium* képeire kell szervezni még egyet a másik egyetemi városban, Kolozsvárt is. A kolozsvári tanári kör dr. Schneller egyetemi tanár álláspontját fogadta el. E szerint decentralisálni kell a gyakorlati tanárképzést. Nem új s a középiskolai törvény keretébe nem illő, annak szellemével meg nem egyező intézeteket kell teremteni, hanem a már meglevő vidéki intézetekbe kell kihelyezni a szakvizsgás tanárjelölteket, hogy ott az igazgató és egy-két szaktanár felügyelete mellett állami ösztöndíjjal

szerezzék meg a tanítás sikeréhez szükséges módszeres eljárást. Így nemcsak egy elenyésző csekély százalék, hanem minden kezdő tanár átmege e gyakorlati iskolán s különböző iskoláknál és különböző emberek kezei alatt működvén, el lesz kerülve az éppen nem kívánatos szellemi uniform. Ilyen irányban felterjesztés ment a közoktatási miniszterhez is, a ki elfogadván ez álláspontot, az idén már meg is valósította a kolozsvári kör indítványát. Elreudelte, hogy 13 vidéki középiskolában kezdődjék meg a gyakorlati tanárképzés. A kolozsvári tanári kör álláspontja győzött a budapestiét fölött s az ügy érdekében örvendünk kell ennek, mert jövőben ki lesz zárva az olyan eset, hogy a kezdő tanár a módszeres eljárás minden ismerete nélkül az egyetemről egyenesen a középiskolába cseppent s ott is gyakran a legnehezebb feladatok elé és nem volt más útmutatója, csak józan esze s egyik vagy másik volt tanárának jó vagy rossz módszere. A kezdő tanár a módszeres eljárás ismerete hiányában kinozta a tanulókat, gyötörte önmagát s kellő sikert mégsem tudott felmutatni.

Okunk van sok jót remélni e rendelet hatásától. (Dr. G. K.)

Csillagok útja. A gönczöl szekere, a melyről a Jób könyve is említést tesz, a természettudósok legújabb számítása szerint 197,000 mértföld utat fut meg egy óra alatt, vagyis 4.728,000 mértföldet egy nap alatt. Távolsága a földtől 1.069,500,000,000,000,000 mértföld. Az egen azért látjuk, mert 551,000-szer nagyobb a napnál és hetvenezerszer nagyobb meleget ad ki. Hogyha a föld feléje mozogni tudna, nagyszerű látványt láthatnának a föld lakói feléje közeledve. Mikor Jupiter távolságára közelednénk hozzá, kisugárzásának ellenállhatatlan ereje a földet megsemmisitené; az erdők meggyulnának, a tenger gőzzé változnék, és még közelebb jutva hozzá, földünk föl- és szétolvadna.

„**Morale sans Dieu!**“ e jelszót kiáltotta el a „szabadgondolkozók“ internationalis gyűlése Párisban. A klerikalizmus ellenfele, a francmaçonnerie Franciaországban a papság elleni heves küzdelmében kitévedt az Isten birodalmából. Nemcsak a papság, hanem Isten ellen is kiált. A „szabadgondolkozók“ „Isten nélküli erkölcsöt“ akarnak. Isten emberfeletti erő, mely kívülről, mint teher nehezedik értelmünkre. És minthogy ez az erő nem tud más lenni, mint csak a papságé és egyházé, mely magát annak törvényes képviselőjének mondja, az ember arra a következtetésre jut, hogy meg kell szabadulni Istentől. „Elnyomni az Istent annyi mint megszabadítani az embert“. Így okoskodnak. De a történelem és a vallás pszichológiája nem támogatja az anti-

klerikalis harc szükségéből folyó emez okoskodást. A történclem és a vallás psychológiája Istent nem úgy adja, mint kívülről nyomuló erőt. És hogyha Isten, kit imádok, nem kívülről nyomul, nehezedik énreám; hogyha Isten az, a kire lényem emelkedik — lehet-e akkor emberfeletti erőről, külső tekintélyről, egyházzól, papságról beszélni? „Lelkem az élő Isten után szomjuhozik!“ ma is igazolja e szomjat az emberi lélek, s mire azt kioltani? És azután Isten elnyomásával megszabadul az emberi lélek? Isten elnyomásával benne nem a szellem lelkesedését és kiterjedő erejét nyomják-e el? Azt mondják a „szabadgondolkozók“, hogy teljes, egész embert akarnak. De nem inkább megcsonkítják-e azt? Nem olyan lesz-e az ő egész emberük, mint az a régi szobor, mely eredeti szépségének nyomait megőrizte abban, a mi belőle megmaradt, de melyet egy barbar kéz éppen a legkifejezőbb részétől, a főtől fosztott meg?!

A „szabadgondolkozók“ ám harcolhatnak, harcoljanak a klerikalismus ellen, de mire harcolniok Isten és mire harcolniok az ember ellen. Hisz ezzel csak a klerikalismus malmára hajtják a vizet, a klerikalismusnak készítnek diadalt és a józan szabadgondolkozásnak, a szabadelvűségnek kétségtelenül hátrányára dolgoznak.

Rammohun Roytól, a Brahmosomaj alapítójától egyszer egy keresztény Calcuttában azt kérdezte, hogyha két embert látna a vízben fuldokolni s az egyik hindú volna és a másik más nemzetbeli, melyiket mentené meg hamarább? A kérdező azt mondta, hogy ő tudná, hogy melyiket mentse meg. A Rajah úgy nyilatkozott, hogyha a kettő közül egyik nő volna, azt menteném meg először. És Rammohun Roy abban az országban nevedett fel, hol az özvegy nők megégetése szokás.

Dr. Székely Ferencz koronaügyészt abból az alkalomból, hogy igazságügyi szolgálatának negyvenedik évét betöltötte, a király a vaskorona rend II. osztályával tüntette ki. Ezt nemcsak jogászörök fogadják megelégedéssel, hanem hitsorsosai is. Dr. Székely Ferencz nagy elfoglaltsága mellett is mindig talált arra időt, hogy egyházközsége ügyeiben részt vegyen és a különböző árnyalatú kormányok alatt, melyek egymásután jöttek, sohasem tartózkodott attól, hogy nyílt és bátor képviselője legyen a fővárosban az unitárius egyházközségnek.

Jubileum. Rafaj Domokos székelykereszturköri esperes negyven évi papi szolgálatát a kör megjubilálta. Mint ifjú embernek ajkáról, köztanító korában, megkapóan hangzott a lelkesítő költemény: „Előre!“ Papi szolgálatába is magával vitte a lelkes hangulatot és egyike lett a jelesebb papoknak. Negyven év óta hirdeti az újszékelyi egyházközségben az igét és sok év óta a kör esperese. Rafaj fiát is, Rafaj Károlyt egyházi szolgálatra nevelte, ki a collegiumi felügyelő tanárságból éppen most ment tanulmányai bővítésére Oxfordba, az angol unitáriusok theol. akadémiájára.

Gyászhirek: *Koronka Antalné*, Sylvester Zsuzsánna oct. 12-én élete 85 ik évében Kolozsvárt elhalálozott. Néhai Koronka Antal torocz-kói pap, aranyoskői esperes, egyházi írónak volt a neje és Sylvester György hittudós és jeles szónoknak leánya. Mivelt, okos nő, általánosan tisztelt matrona hunyt el benne. Özv. Csulak Dánielné, Sylvester Károlina testvérét gyászolja az elköltözöttben, kinek porait Torocz-kóra szállították és ott helyezték végnyugalomra néhány férje mellé a családi sirboltba. — *Vécsei Sámuel* kereskedő, kolozsvári egyházközségünknek buzgó tanácsosa, az egyházi főtanácsnak is tagja, volt városi bizottsági tag, oct. 15-én életének 72-ik évében elhunyt. Munkás, fáradhatatlan, családját szerető, vallásában buzgó és áldozatkész, városa iránt kötelességeit hűn teljesítő férfiú és jó ember volt. Egyházközségünk sokat veszített benne. A család részéről fájlalják halálát neje, Vécsei Sámuelné, sz. Frank Amália; leányai: Vécsei Róza, Farkas Vilmosné, Vécsei Mariska, Dr. Benedek Miklós neje, Vécsei Ilonka, Perné Leo jegyese; vejei: Farkas Vilmos kereskedő és Dr. Benedek Miklós ügyvéd és családjaik. Az elhunyt temetése nagy részvét mellett ment végbe. — *Hegyi Florika*, Hegyi Gyula mérnök leánya 13 hónapos korában más létre röppent. Pákey Lajos műépítész a kedves unokát veszítette benne. — Hidegh Mihály főiskolai tanár érzékeny veszteséget szenvedett. *Margit* leánya elhervadt 1 éves korában. — Nagy Béla bethlenszentmiklósi lelkészt fájdalmas csapás találta. 4 éves *György* fia rövid szenvedés után meghalt.

— Páris Emilien, a bordeaux-i felebbviteli törvényszék bírása, francia író, kit olvasóink a Charruaudról irt életrajzából ismernek, fájdalmas megpróbáltatást szenvedett. September hóban elvesztette az életen keresztül hű és jó testvérét és egyszersmind benső barátját, *Páris Leopoldot*, ki 69 éves korában szőlített el a földi szintérről.

ARANYKÖNYV.

Adakozás a kolozsvári egyházközség templom-tornya újraépítésére.

(VIII—XII. közlemény.)

Gyulay László	300	„
Tóth Károlyné-Gyulay Etelka	100	„
Kilyéni dr. Ferencz József (2-odszor)	20	„
Bodolai-testvérek	10	„
Kövendi Gál Jenő	50	„
Zsakó István	30	„
A. Ürmösi Jenő	50	„
Ambrus Gergely	20	„
Id. Lászlóczky Samú	20	„
Lászlóczky Péter	20	„
Domján Péter	10	„
Péter Sándor	10	„
Ormai Kálmán	20	„
Keresztély Lajos	25	„
Reitter Aladár	100	„
Péchy Elekné	100	„

I—XII. közl. összesen: 4947 korona.

Szolgáljanak e nemes adományok buzdításul a további adakozásra, hogy az egyházközség temploma tornyát újra építhesse, a mi mindnyájunknak óhaja, s ugyanakkor templomát is megjavíthassa. Kérjük az ügy érdekében a minél hamarábbi hozzájárulást! Ez adományokért a leghálásabb köszönet!

Az egyházközség előljárósága nevében:

Kolozsvárt, 1905. oct. 23.

PÉTERFI DÉNES,
unitarius pap.